T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK MİTOLOJİSİNDE TEMEL İNANÇLAR (KOZMOGONİ, ASTROLOJİ, RENKLER)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Murat KAHRAMAN

TARİH ANABİLİM DALI

Ankara, 2020

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK MİTOLOJİSİNDE TEMEL İNANÇLAR (KOZMOGONİ, ASTROLOJİ, RENKLER)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Murat KAHRAMAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Salih YILMAZ

TARİH ANABİİM DALI

Ankara, 2020

ONAY SAYFASI

Murat Kahraman tarafından hazırlanan “Türk Mitolojisinde Temel İnançlar (Kozmogoni – Astroloji – Renkler)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza

Tez Savunma Tarihi:

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Unvan Ad Soyad

…….

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. 08.06.2020

İmza

Adı SOYADI

ÖZET

Türkler çok eski dönemlerden itibaren Orta Asya'da kendilerine ait bir kültür sistemi ortaya çıkarmış ve bunu da çeşitli unsurlar ile diğer nesillere aktarmıştır. Bu kültür ögeleri ise farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Kimi zaman arkeolojik kazılarla kimi zaman sözlü edebiyatla kimi zaman da inanç sistemleriyle. Türklerde önemli bir yere sahip olan defin geleneği, kişinin eşyaları ile gömülmesini sağladığından, dönemin kültürel varlığı hakkında bizleri bilgi sahibi yapan en önemli unsurların başında gelmektedir.

Yine mitolojik birçok figür eski dönem Türk inanç, yaşayış ve kültürel hayatı hakkında bizlere birçok bilgi sağlamaktadır. O dönemki inanışların nasıl ve neden ortaya çıktığı ve gündelik hayatta ne anlama geldiği bu figürler sayesinde açıklanmaktadır.

Yapılan bu çalışma ile eski Türk kültürünün maddi ve mitolojik unsurlar üzerinden ne tür bilgiler elde edilebileceği ve bu unsurların nasıl ortaya çıktığı anlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, evren, kültür, mitoloji, nazar, Türkler

ABSTRACT

Since ancient times Turks have created a culture system of their own in Central Asia and transferred it to other generations with various elements. This cultural elements appear in different ways to us. Sometimes with archaeological excavations, sometimes with oral literature, sometimes with belief systems. The burial tradition, which has an important place in the Turks, is one of the most important elements that make us aware about the cultural existence of the period, as it allows the person to be buried with his belongings.

Again, many mythological figures provide us with a lot of information about the old Turkish belief, life and cultural life. How and why beliefs emerged at that time and what they mean in everyday life are explained by these figures.

With this study, what kind of information can be obtained from the material and mythological elements of ancient Turkish culture and how these elements emerged will be tried to be explained in this thesis.

Keywords: Archeology, culture, evil eye, mythology, Turks, universe

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
İÇİNDEKİLER iii
KAYNAKLARIN KULLANIMI v
1. GİRİŞ 1
2. ESKİ TÜRK DEVLETLERİNDEN KALAN ARKEOLOJİK MALZEMELER VE MİTOLOJİK TASVİRLER 4
2.1. Kurganlar ve Yazıtlar 4
2.2. Pazırık Kurganları 5
2.3. Issık Kurganı (Esik Kurganı) 7
2.4. Kültigin Yazıtı 7
2.5. Bilge Kağan Yazıtı 8
2.6. Tonyukuk Yazıtı 8
2.7. Heykeller ve Balballar 9
2.8. Kaya Üstü Tasvirler (Petroglifler) 10
2.9. Süs ve Kullanım Eşyaları 10
2.10. Mühürler ve Damgalar 11
2.11. Türk Runik Harfleri 13
2.12. Hayvan Tasvirleri 15
3. ESKİ TÜRKLERDE KOZMOGONİ ANLAYIŞI 18
3.1. Eski Türklerde Tanrı Algısı 19
3.2. Türk Kozmogonisinde Evren Tasavvuru 21
3.3. Türk Kozmogonisinde Evrenin Yaratılması 24
3.4. Kök Tengri 33
3.5. Yer-Sub Kültü 36
3.6. Atalar Kültü 38
3.7. Ülgen 39
3.8. Erlik 41
3.9. Umay 42
4. TÜRK KOZMOGONİSİNE GÖRE ASTROLOJİ 44
4.1. Güneş 47

4.2. Ay 50
4.3. Yıldızlar 53
5. TÜRK MİTOLOJİSİNDE RENKLER 56
5.1. Ak-Beyaz 57
5.2. Al-Kızıl 59
5.3. Gök-Mavi 60
5.4. Sarı 61
5.5. Yeşil 62
5.6. Kara-Siyah 62
5.7. Sarı-Kırmızı-Yeşil 65
6. TÜRKLERDE NAZAR İNANIŞI 67
6.1. Nazar Boncuğunun İlk İzleri ve Tarihsel Kökeni 67
6.2. Türk Halk Kültüründe Nazar Olgusu 68
7. SONUÇ 71
8. KAYNAKÇA 74
9. EKLER 81

KAYNAKLARIN KULLANIMI

Türkler dünya üzerinde en eski tarihe sahip olan milletler arasında yer almaktadır. Çok geç yazıya geçmiş ve yazılı kaynakların az olmasından kaynaklı Türk tarihini incelemek ve araştırmak birtakım zorluklar çıkarmaktadır. Bu sebeple ilk bakılması gereken kaynaklar arkeolojik kaynaklardır. Eski Türklerde var olan kurgan, yazıt ve balbal geleneği sayesinde birçok arkeolojik veriye ulaşabiliyoruz ve konunun aydınlatılmasında büyük kolaylık sağlamaktadır. Başta Pazırık kurganı ve Orhun yazıtları bu tür kaynaklar için verilebilecek en net ve verimli kaynakların başında gelmektedir. Diğer bir husus ise Türklerin yıllardan beri yaylak ve kışlak bir yaşam tarzını benimsemiş olması da araştırmaları zorlaştıran bir etkendir.

Türk Mitolojisi, Türklerin sahip olduğu tarih kadar geçmiş ve köklü bir yapıya sahiptir. Eski çağlardan beri Türkler arasında gelişerek devam eden kültürel yapı, kendine has mitolojik ögeleri de meydana getirmiştir. Bu konu araştırılması yapılırken yazılı ve görsel kaynaklar başta olmak üzere halk söylenceleri ve destanlar da önemli bir yere sahiptir. Türklerin yaratılış efsaneleri halk söylenceleri arasından derlenerek toparlanmıştır. Anadolu coğrafyasında inançlar Eski Türk tarihinden bu yana değişimlere uğrayarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu tezde İslamiyet öncesi Türk tarihindeki inanç anlayışı Türklerin İslamiyet'le tanışması ve Anadolu topraklarına gelmesiyle beraber bu inanç sistemini de getirip, özünü korumuş ve İslamiyet'le sentez olarak yaşamaya devam etmiştir.

Bu konu hakkında birinci el yazılı kaynak çok azdır. Var olan arkeolojik ve sözlü kaynaklardan yararlanılarak araştırma eserler kaleme alınmıştır. Ülkemizde Türk mitolojisi ile ilgili çalışmalar mevcuttur ve mitolojinin çoğu alt dalı ile ilgili de detaylı araştırmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır. Türk tarihi ve kültürü hakkında faydalanabileceğimiz en önemli kaynak Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış olan *Divan-ı Lügati't Türk'*tür. Bu eser içerisinde Türk kültürüne ait birçok nokta bu kitap doğrultusunda aydınlatılmıştır.

Türk tarihinin yazılması ve aydınlatılmasında arkeolojik kaynaklar kadar sözlü edebi ürünlerde önemli yer tutmaktadır. Türk kültürünün ve tarihinin aydınlatılmasında ilk olarak destanların kullanılması ve incelenmesi gerekmektedir. Özellikle yaratılış ve kozmogoni konuları incelenirken Türk Yaratılış destanları ele alınmalıdır. Türklerde, Altaylardan Memlüklere kadar çok farklı anlatımlarda destanlar bulunmaktadır. İçlerinden en eski ve en önemli olanları Altay Yaratılış Destanıdır. Bu destanın derlenmiş iki farklı formatı

bulunmaktadır. İkisi de farklı Rus Türkologlar tarafında derlenmiştir. Bunlardan birisi Radlof, diğeri ise Verbitsky'dir. İki araştırmacının da ele aldıkları destanlarda farklılıklar bulunsa da genel yapıları birbirlerine benzemektedir. Yine Türk kültür ve mitolojisinin güzünüze kadar aktarılmasında diğer destan ve şiir ve masallar da önemli bir yere sahiptir.

Başka bir kaynak grubu ise folklorik unsurlardır. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türkler arasında geçmişten günümüze süregelen birçok adet ve gelenek bulunmaktadır. Bu adetlerin içerisinde ilk Türklerden bugüne kadar sözlü miras yoluyla aktarılmış mitolojik unsurlar bulunmaktadır.

Araştırma kaynaklarına göre Türkçe olarak en önemli kaynak, Bahaddin Ögel tarafından kaleme alınmış ve iki ciltten oluşan *Türk Mitolojisi* setidir. Bu eser içerisinde Türk mitolojisi ayrıntılı olarak anlatılmış, Türk yaratılış destanları, türeyiş efsaneleri, mitolojik hikâyeler ve diğer halk inanışları yer almaktadır. Türk mitolojisi için başucu kaynaklarından birisi budur. Diğer bir önemli kaynak ise Abdülkadir İnan tarafından yazılmış kaynaklardır. Bunların içinde de *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar,* çok önemli bir yere sahiptir ve Türk dini yapısıyla ilgili çok detaylı bilgiler bulunmaktadır. Arkeolojik veriler hakkında da en aydınlatıcı eserlerin başında Yaşar Çoruhlu'nun kaleme almış olduğu *Eski Türklerin Kutsal Mekânları: Kurganlar* adlı eser önemli yer tutmaktadır. Yine Çoruhlu'nun yazmış olduğu *Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği* başlıklı makale, Türk arkeolojik verilerinin önemini ve kullanımı hakkında ki bilgileri sunmaktadır.

Türk Mitolojisi hakkında araştırmacıların faydalanabileceği diğer bir araştırmacı ise Fuzuli Bayat'tır. Fuzuli Bayat'ın; *Türk Mitolojik Sistemi I-II, Mitolojiye Giriş ve Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri* adlı eserleri, alanın aydınlatılması hususunda çok önemli bir yere sahiptir. Yine ele almış olduğu muhtelif makaleler de mitoloji konusunda araştırmacılar ciddi anlamda fayda sağlamaktadır.

Ele alınan tezde tarama ve derleme yöntemi kullanılarak kaynaklara ulaşılmış ve akademik kurallar çerçevesinde ilgili atıflar yapılmıştır. Tez dahilinde ilk olarak literatür taraması yapılarak gerekli görülen kaynaklar toplanmıştır. Danışman hocaların tavsiyeleriyle de yeni kaynaklar eklenmiş ve değerlendirilmiştir. Mitoloji konusu ile ilgili Türkiye'de daha önce yapılmış tez çalışmaları da göz önünde bulundurularak, konuyla ilgili yeni bir eserin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

1. GİRİŞ

Mitoloji, bir inanç veya bir topluluğun kültüründeki kahramanlar, evren ve yaratılışla ilgili tüm yazılı ve sözlü anlatılar birikiminin anlamlandırılması, yorumlanması ve incelenmesini kapsayan çalışmalar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Geçmişte var olmuş ve halen de varlıklarını devam ettirmekte olan birçok kültürün kendilerine özgü mitolojileri olmuştur. Ancak günümüzde bazı kültürlere ait mitolojiler ön planda kalmayı başarabilmiştir. Yunan, Roma, Pers mitolojileri bunlar arasında yer alırken, Türk mitolojisi de hâlâ özgün yapısını korumayı başararak etkisini sürdürebilmiştir.

Milattan önceki yüzyıllardan itibaren izleri görülmeye başlanan Türk mitolojisi farklı kültürlerle etkileşim içerisinde olmasına rağmen, yine de orijinalliği muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşmıştır. Moğol, Pers kültürleri İslamiyet öncesinde Türk kültürünü etkileyen unsurlar olurken, İslamiyet'in kabulüyle birlikte din faktörü de bu kültürü etkileşim içerisinde olduğu bir başka kültür olmuştur. Türkler her ne kadar inançlarında köklü değişiklikler yaşamışsalar da bu duruma uyum sağlamış, bir taraftan inançları, bir taraftan da kadim kültürlerinin algı ve yorumlamalarını sürdürmüşlerdir.

Günümüzde Türk mitolojisi hakkında bilgiyi gerek yazılı gerekse yazılı olmayan kaynaklardan elde etmek mümkündür. Kurgan, balbal gibi arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan eserlerden faydalanılabildiği gibi, ilk Türk yazıtları, destanları ve Orta Asya'dan Avrupa içlerine kadar yayılmış olan Türklerin kültürleri Türk mitolojisi hakkında bilgi kaynağı olan diğer unsurlar olmuştur.

Tarih boyunca insanoğlu, yaptığı eylemleri kayıt altına almak ve gelecek nesillere aktarmak istemiştir. Bu doğrultuda mağara duvarlarına resimler yapmaya başlayan âdemoğlu, duvarlara çizdiği bu resimler vasıtasıyla yaşadığı olayları kayıt altına almıştır. Böylece kendisinden sonra gelecek olan kuşağa kültürel bir miras bırakmıştır. Mağara duvarlarına işlenen bu resimler, insanlık tarihi hakkında bize oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bu durum göz önüne alındığında mağara duvarlarındaki resimleri, yazılı birer kaynak olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Nitekim resimler vasıtasıyla da toplumların sosyal yaşam biçimlerine, inanç sistemlerine ve kültürlerine dair pek çok çıkarımda bulunabilmekteyiz. Ancak bu resim yazıları, somut olayları net bir şekilde anlatırken, soyut

olayları anlatmakta yetersiz kalmıştır. Bu durum yazının icat edilmesini zorunlu kılmıştır. Bizim bildiğimiz manada yazı, M.Ö. 3500'lerde Mezopotamya'da Sümerler tarafından bulunmuş olan çivi yazısıdır. Sümerler kendi diline uygun çivi yazısını geliştirip kullanırken, farklı coğrafyalarda yaşayan başka medeniyetler ise kendi dillerine özgü farklı alfabeler geliştirmiştir. Türklerin kullandığı runik harfli Kök Türk abecesi de bu alfabelerden biridir.

Yazının geliştirilmesinde, toplumların yaşamlarını sürdürdükleri coğrafyanın etkisi de mühim bir rol oynamaktadır. Coğrafyanın farklılığından dolayı medeniyetler, kullandıkları yazıları birbirinden farklı malzemeler üzerine yazmıştır. Mesela Sümerler, Mezopotamya bölgesinde bolca bulunan kili kullanarak tabletler yapmış ve bu tabletlerin üzerine yazı yazmıştır. Eski Türkler ise yazılarını, gelecek nesillere aktarmak için Türkistan coğrafyasının zorlu iklimine dayanacak olan sert kayaların ve taşların üzerine yazmışlardır. Aradan yüzlerce yıl geçmiş olmasına rağmen ufak tefek hasarlar almış olsalar da günümüze ulaşabilmiş kitabelerden; eski Türklerin yaşam tarzları, kültürleri, dinleri, sanat anlayışları gibi pek çok alanda bilgiye ulaşabilmekteyiz. Hatta Türk mitolojisini göz önünde bulundurarak, yazıtları daha ayrıntılı bir şekilde incelediğimizde, kitabelerdeki ve kaya yazıtlarındaki mitolojik detayları da rahat bir şekilde görebilmekteyiz.

İnsanoğlu, çok eski dönemlerden başlayarak, teknolojik ve sosyal ilişkilerindeki başarısızlıklarına özellikle de bir takım biyolojik rahatsızlıklarına açıklayıcı bir sebep bulamadığında, bunu doğaüstü güçlerin yanı sıra, çeşitli objeler, mekânlar ve diğer insanlarda var olduğunu sandığı bir takım gizli güçlerle açıklamaya çalışmıştır. Nazar olgusu ve inanışı, nazar boncuğu gibi birtakım inanışlar; Sümer, Babil, Mısır, Roma, Grek gibi eski çağ medeniyetlerinden günümüze kadar insanoğlunun inanışlarında yer almıştır. Nazar olgusu ve nazar boncuğunun başlangıç tarihi M.Ö. 4 bin senesine kadar gittiği bilinmektedir fakat kesin olarak başlangıcı hakkında araştırmalar halen devam etmektedir.

Eski Türk boyları ve devletlerinin yaşadığı coğrafyaya bakıldığında bugün Orta Asya diye adlandırılan oldukça geniş bir alandan bahsedilmektedir. Bu coğrafyanın sınırları hakkında çok fazla görüş yer alsa da genel olarak bakıldığında burası, Altay ve Sayan dağları çevresi olarak belirtilmekte ve zaman içinde Türklerin bu coğrafya çevresinde geniş bir alana yayıldıkları görülmektedir. Bu geniş coğrafyanın etrafı neredeyse tamamen dağlarla çevriliydi. İçerisinde ise geniş düzlükler ve platolar yer alıyordu. Buradaki insanların yaşam tarzlarını ve hatta karakteristik özelliklerini bu coğrafyanın iklimi belirlemiştir. Oldukça soğuk ve kurak bir iklime sahip olan Orta Asya, Türklerin tarım yapmalarından ziyade

hayvancılıkla uğraşmalarına neden olmuştur. Bu yüzden de hayvan sürülerine otlak alan ve su bulmak için sürekli bir göç halinde yaşamışlardır. İşte bu ağır yaşam şartları Türklerin her an tedbirli olmalarının yanı sıra, karşılaştıkları herhangi bir kabileyle de mücadele edecek şekilde hazır olmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla Türklerde mücadeleci bir karakteristik özelliğin varlığı da çok net anlaşılmaktadır. İşte böyle bir coğrafyanın en önemli temsilcileri olan Türklerin kültürleri MÖ 4000 yıla, yani Neolitik döneme kadar uzanmaktadır. Anav, Kelteminar, Afanasyevo, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık gibi pek çok kültürde Türklerin izine rastlanılmaktadır. Konuyla ilgili en iyi çalışmayı yapanlardan biri Emel Esin'dir. Dolayısıyla onun konuyla ilgili olan yazdıklarını aynen alıyoruz:

Tarihçiler ve arkeologlar hem tarihi kayıtlara hem de arkeolojik kalıntılara dayanarak, Kem kıyıları ve Kögmen dağlarındaki kültürleri Kagnılı, Kırgız ve Kök-Türk'lerin müşterek atalarına bağlamışlardır. Bu bölgede uzun başlı Europeoidler olan Andronov kavmi yaşıyordu. MÖ 1300 sıralarında, Karasuk kültürünün ortaya çıkışında, doğudan gelen bazı daha Mongoloid boyların amil olduğu kültür kalıntılarından bilinmektedir. Doğudan gelip Karasuk kültürüne amil olan boylar, Kiselev'e göre, Kagnılı 'Ting-ling' boyları idi. Kagnılı boyların Doğu kolu münasebeti ile kaydedildiği gibi, bunlar bugünkü Çin'in kuzey bölgelerinde yaşamakta olan, bazı araştırıcılara nazaran, kısmen Europeoid, fakat Mongoloidler ile de gittikçe karışan boylardı. M.Ö. 600 sıralarında, aynı bölgede, Karasuk kültürü, bazı Europeoid göçlerin tesiri ile Tagar kültürüne çevriliyordu. M.Ö. 300 etrafında, yeni mongoloid göçlerin neticesinde, Tagar kültürü Taştık kültürü olarak gelişti ve Altay dağlarına da uzandı. Taştık kültürü ise, M. V.-VI. yüzyıllarda, tarihi devirde Türkçe konuşan boyların kültürü şeklini aldı. Böylece, Kagnılı, Kırgız ve Göktürk kültürlerinin bir müşterek kökten doğduğu açıkça görülür. Türeyiş efsanesinden anlaşıldığına göre, Göktürk sülalesi bir devirde bunları idare etmişti. Esasen dil ve yazı birliği gibi, hem Kagnılı boyların, hem Göktürklerin toteminin kurt olması da müşterek - kültüre delalet eder. Bütün Türkçe konuşan boylar hakkında at, dağ keçisi ve su kuşlarına dair bazı efsaneler de müşterek kültür unsurları idi.

2. ESKİ TÜRK DEVLETLERİNDEN KALAN ARKEOLOJİK MALZEMELER VE MİTOLOJİK TASVİRLER

Eski Türk yazıtları pek çok konu hakkında bilgi vermektedir. Eski Türklerin yaşam biçimlerine, hayat felsefelerine, geçim kaynaklarına, inanç sistemlerine ve yaptıkları savaşlara dair izler, bu yazıt ve kayaların üzerinde yer almaktadır. Tabii bunların yanında Türk mitolojisine ait unsurlar da abidelerin ve kaya resimlerinin üzerinde görülmektedir. Türk inanç sistemi esasında üç nokta üzerinde toplanmaktadır. Bunlardan ilki Kök Tengri inancıdır. İkincisi tabiat kuvvetlerine inanma yani Yer-sub kültüdür. Üçüncüsü ise Atalar Kültü'dür (Taşağıl, 2015: 84). Türkler, çeşitli kültür ve dinlerin etkisi altında kalmış olsa dahi eski inanç ve adetlerini günümüzde birçok yerde yaşatmaya devam etmektedir (Tanyu, 1978: 19).

2.1. Kurganlar ve Yazıtlar

Ölü gömme geleneğinin başlamasıyla beraber, kurgan ve mezar yapılarının ortaya çıktığı görülmektedir. Küçük bir mezar odası şeklinde başlayan bu gelenek, mezarın genişletilmesi sonra da etrafına, altına ve üstüne odacıkların yapılmasıyla daha da genişlemiş ve bugün bildiğimiz büyük kurgan yapıları ortaya çıkmıştır. Eski Türk devletlerinde ya da boylarında mezar ve özellikle kurgan geleneklerinin çok fazla olduğu, önemli devlet adamları için büyük kurganların ve yazıtların inşa edildiği bilinmektedir (Çırpıcı, 2015:11).

Türkler için mezarlar ve kurganlar çok önemliydi. Pek çok kaynakta da onların kurganlarına karşı çok saygılı olduğu bilgisi verilmektedir. Herodotos, İskitlerin ata mezarlarına duyduğu saygıyı anlatmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla İranlılar İskitlerle savaşmak isteyince, İskitler de onlara şu cevabı vermiştir: "İranlı, işte benim kanaatim: Beni hiç kimse ne korkutabilir ne de önünden kaçmaya zorlayabilir; senden de kaçtığım yok: Şimdiye kadar yapmış olduğum şey, barış zamanında da her zaman yaptığım şeydir. "Neden hemen savaşa girmiyorum, onu da sana açıklayayım: Bizim ne kentimiz var ne de bir tek dikili ağacımız ki, elden gitmesin ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim ama siz eğer ille de savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun, onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz mezarlarımız için dövüşüyor muyuz, dövüşmüyor muyuz? Ama daha önce -ve keyfimiz istemediği sürece- sizinle savaşmayacağız. Bu konu bu kadar…" (Herodotos, IV, 127). İskit kralının bu vermiş olduğu cevap Türkler için

kurganın önemini çok net bir şekilde açıklamaktadır. Herodotos'un anlattığına göre, İskit krallarının mezar geleneğinde, ölü önceden mumyalanır, iç organları boşaltılır, içine çeşitli otlarla kokulu maddeler konulup tekrar dikilirdi. Cesede bu işlemler uygulandıktan sonra, bütün halk topluluklarında dolaştırılır, çeşitli geleneksel işlemler uygulanır ve Gerrhos'a yani Borysthenes üzerinde gemilerinin gidebildikleri son noktaya getirilirdi. Mezarın içine çimen konup, üzerine de ceset yerleştirilir, ardından da yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülürdü. Ardından da mezarda boş kalan yerlere eşlerinden biri, bir habercisi, atları, bir hizmetçisi boğulur, kralın kullandığı birtakım eşyalarla beraber konulurdu. Bundan sonra da üzerine büyük bir tümsek yapmak için topraklar atılırdı (Herodotos, IV, 71).

Yapılan araştırmalarda da kurgan kazılarında, cesetlerin olduğu odanın dışında ölen kişinin eşyalarının ve atlarının da konulmuş olduğu odacıklar görülmüştür. Türklerin göre bu eşyaların, ölen kişi ölümden sonraki hayatında kullanabilmesi için konulduğuna inanılmaktadır. Atların da kurganların içine konulduğu görülmektedir. Nitekim atlar, Türk toplumu için her zaman kutsal sayılmıştır. İnsanların beslenmesinden dini inançlarına kadar onları etkilemiştir (Karcıoğlu, 2018: 54). Türk Düşünce hayatında ölen kişinin ardından verilen yemek geleneği İslam öncesi döneme dayanır ve Anadolu'da da hala yaygın olarak görülmektedir (Barthold, 1947: 530).

Türk kültüründe atların bu kadar ön plana çıkması ve onların da sahibiyle beraber gömülmesi, sahibinin öteki dünyada hayatını onunla sürdüreceği ve onsuz yapamayacağı anlamına geliyordu. Savaşçı kahramanların ön planda olduğu dönemlerde, bu Alplerle ya da savaşçılarla gömülen atların onunla aynı değerde hatta belki de daha fazla değere sahip olduğu görülmüş olmalıdır (Çoruhlu, 2012: 1054). Bozkır göçebe kültürünün en yüksek derecesi olan atlı kültürün Türkler arasında çok gelişmiş olduğunu her alanda görmek mümkündür (Durmuş, 2017:21). Yine kurganlarda bulunmuş bir yel değirmeninin de Türkler arasında tarımın da yapıldığını göstermektedir (İnan, 1974 :498).

2.2. Pazırık Kurganları

Pazırık kurganlarının hangi bozkır toplumuna ait olduğu konusu günümüze kadar tartışılagelen bir konu olmuştur. Bütün münakaşalara rağmen Pazırık kurganlarının MÖ II. ve I. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir. Aynı zamanda bu kurganlarda bulunan iskeletlerin büyük bir kısmı beyaz ırka mensuptu ve bunların içine biraz da Moğol unsurların

karıştığı görülmektedir. Buradaki Moğol unsurlarının da Hunlara ait bir ırk olduğu tahmin edilmektedir (Ögel, 1984, s. 63-64).

Pazırık kurganları, 40 civarında kurgandan meydana gelmektedir ve bunların 5 tanesi büyük kurganlardandır. (Resim 1) Bu kurganların etrafları tomrukla, tavanları da kumaş ve keçelerle örtülmüştü. Daha sonra üst kısmına ham toprak serilmiş ve taşlarla kapatılmıştır (Kılıç, 2018: 197). Atlar ise insanlara ait olmayan mezar odasının dışına gömülmüştür. Ayrıca mezarlardan pek çok çeşit at koşum takımları, kaplar, masalar, havanelleri ve birçok ev eşyası çıkarılmıştır (Caferoğlu, 1953:503). Bunların büyük çoğunluğunun ağaçların oyulması suretiyle yapıldıkları anlaşılmaktadır. Hunların da ağaç oyma işlerinde oldukça ileri bir seviyede oldukları bilinmekle beraber, bu tip mezarların Hun dönemini yansıttığı anlaşılmaktadır (Ögel, 1984: 64). Aynı zamanda Pazırık kurganlarından çıkan atların kulaklarının kesilmiş olduğu görülmektedir. A. İnan'a göre, kurban edilen 10 atın nişanının ayrı olması, onların 10 kabile tarafından hediye edildiğini göstermektedir ve atların kuyruk ve yelelerin kesilmesi ise, Eski Türklerde bir matem işaretidir (İnan, 1937: 142).

Pazırık kurganlarında yapılan çalışmalar neticesinde buradan çıkarılan Pazırık halısı, dünya halıcık tarihinde kalıntısı tamamına yakın bir şekilde bulunan en eski halılardan biridir. (Resim 2) Türk (Hun) dönemini yansıttığı düşünülen bu halıda 36 gördes yani Türk düğümü yer almaktadır. Bu tip tekniklerin, bugün bile Anadolu'da işlenen halılarda çok sık kullanıldığı anlaşılmaktadır. Halıda 5 bordür/su yer almakta, orta kısmı ise 24 kareye bölünmüş durumdadır. Bunların içinde çiçeğe benzer şekiller yer almakta, bazıları da bunları yırtıcı kuş şekillerine benzetmektedir. Dışarıdaki bordürlerde ise grifon, geyik, atın yanında veya üzerinde giden süvari figürleri yer almaktadır. Halıya kök boyalarla sarı, yeşil/mavi, kırmızı renklerin verildiği görülmektedir (Çoruhlu, 2019:290).

Pazırık kurganından çıkarılan başka bir önemli eser de geyik, lotus ve kıvrık dal motiflerinin yer aldığı keçe eyer örtüsüdür. (Resim 3) Hayvan üslubunda bulunan tipik bir mücadele anlatılmıştır. Örtüde kırmızı ve mavi renklerin hâkim rol oynadıkları görülmektedir. Ayrıca örtünün atın iki yanından sarkacak şekilde tasarlandığı anlaşılmaktadır. Bu eser bugün Ermitaj Müzesi'nde yer almaktadır (Çoruhlu, 2019: 290-291).

2.3. Issık Kurganı (Esik Kurganı)

Issık kasabasının bulunduğu coğrafyada Issık (Esik) Çayı'nın geçtiği yerde, hükümdar ailesine ait olduğu düşünülen bir kurgan ortaya çıkarılmıştır (Diyarbekirli, 1973: 29). Bu kurgan birtakım soyguncular tarafından yağmalanmış ve tahrip edilmiş olduğundan, çok fazla veri elde edilememiştir. Ancak onun güneyinde yer alan başka bir mezar bulunmaktaydı. Bu mezar 16 yaşlarında genç bir prense aitti. Prensin üzerinde altın bir zırh yer almaktadır. (Resim 4) Dolayısıyla da literatüre Altın Elbiseli Adam şeklinde geçmiştir (Karcıoğlu, 2018: 77). Bu genç prensin başında üzerinde hayvan heykelcikleri, ok uçları, yaprak, dağ keçisi gibi bazı sembolik ögeleri barındıran bir başlık bulunuyordu. Aynı zamanda zırh bir kaftan giymiş, altında da paçaları altın süslemelerle kaplı deri bir pantolon vardı. Sol tarafında hançeri, sağ tarafında da keskin kılıcı yer almaktaydı (Esin, 1978: 23). Altın plakalarla hazırlanan ve bozkır sanatını en iyi şekilde yansıtan bu elbisenin mükemmel bir işçilikle oluşturulduğu görülmektedir.

Mezardan ayrıca Proto-Türk ve Hun tasvirlerine uygun olan seramik kaplar, ahşap tabaklar, gümüş kupa ve gümüş çanak ile birçok obje çıkarılmıştır. Birçoğunun üzerinde ise, hayvan tasvirleri yer almaktadır (Çoruhlu, 2019, s. 206). Mezardan çıkarılan bütün bu ürünler, belki de o güne dek görülmemiş bir estetiğin ürünüdür.

2.4. Kültigin Yazıtı

Göktürk devrine ait kurganların genellikle orta büyüklükte veya küçük oldukları görülmektedir. Mezar çukurlarına atla ve kişiye ait eşyalarla gömülmenin çok yaygın olduğu gibi aynı zamanda mezar çukurunun içinde ayrı bir defin odasının bulunmadığı anlaşılmıştır.

Kültigin mezarı, Orhun Irmağı'nın hemen kıyı şeridinde Koşo Tsaydam'da yer almaktadır. Kültigin 731 yılında ölünce, Bilge Kağan'ın yaptırmış olduğu mezarın inşası 732 yılında tamamlanmış, ardından da ağustos ayında burada cenaze töreni yapılmıştır. Mezarda, Kültigin'in sağlığında öldürdüğü düşmanlarını temsil eden 169 tane balbal yer almaktadır. Mezarın yanında mezar taşı gibi dikilmiş, ellerini kavuşturmuş ve ayakta duran iki heykel bulunmaktadır (Ögel, 1984: 135). Başları kopmuş bir halde bulunan koç heykelleri ise, yapının doğu girişinin iki yanındaydı. (Resim 5) Bunun dışında Orta ve İç Asya heykel sanatını yansıtan insan heykelleri, ayakta veya oturur şekilde tasvir edilmiş, cenazeye gelen görevlileri temsil ediyordu. Kültigin'e ait olan yazıt ise, bir kaplumbağa

kaidenin üzerine yerleştirilmişti. (Resim 6) Y. Çoruhlu, bu kaidenin yapımında Çinli ve Türk sanatçıların beraber çalıştıklarını iddia ederken (Çoruhlu, 2019: 297), B. Ögel ise, Çin imparatoru tarafından hediye edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır (Ögel, 1984: 136).

Kitabede, Runik Türk yazısı veya Runik yazı olarak tanımlanan Orhun yazısı yer alır ve kullanılan dil saf Türkçedir (İnan, 2014: 289). Bu yazının doğu cephesinde 40, güney ve kuzey cephelerinde 13 satır yer almaktadır. Bu yazılar Göktürk prensi olan Yoluğ Tigin tarafından yazılmıştır. Aynı zamanda toprak bir kaide de bir kap yer almaktaydı. Bu kabın içerisinde de muhtemelen Kültigin'in cesedine ait küller ve kemikler yer alıyordu (Çoruhlu, 2019: 295-297).

2.5. Bilge Kağan Yazıtı

Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen mezar, 735 yılında inşa edilmiştir. Burada da Kültigin'in mezarında olduğu gibi birtakım heykeller yer almaktadır. Mezarın hemen yanındaki mezar taşında Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen bir damga bulunmaktadır (Ögel, 1984, s. 136). Anıtın kuzey, güney ve doğu yönleri Türkçe, batı yönü ise Çincedir (Gülensoy, 2011: 164). Burada yer alan heykellerden iki tanesinin mermerden yapıldığı ve birinin de Bilge Kağan'ı temsil ettiği düşünülmektedir. (Resim 7) 2000 yılı kazılarında mezarda "Bilge Kağan'ın Hazinesi" olarak adlandırılan çeşitli madeni eserler bulunmuştur.

2.6. Tonyukuk Yazıtı

Ulan Bator'un 66 km güneydoğusunda yer alan bu mezarın bazı araştırmacılara göre 725, bazılarına göre ise 726-732 yılları arasında yapılmış olabileceği düşünülmektedir (Çoruhlu, 2019: 297). Dikdörtgen şekilde inşa edilmiş olan bu mezarın içinde büyük bir sanduka yer almaktadır. Bu sanduka süslenişi bakımından Kültigin'in mezarındakini andırmaktadır. Sandukanın üzerinde yer alan taşın ortasında bir sunak yeri olabileceği düşünülen delik bulunmaktadır. Yine mezar kısmının ortasında bark yeri olduğu anlaşılan bir binanın temel izleri görülmektedir. Mezarın yakınlarında da daha önce bahsedilen mezarlarda olduğu gibi heykeller yer almaktadır (Ögel, 1984: 195). Aynı şekilde Tonyukuk'a ait bir yazıt da bulunmaktadır. Fakat bu yazıtı diğerlerinden ayıran fark, onun kaplumbağa bir kaidenin üzerine değil, doğrudan toprağa dikilmiş olmasıdır (Çoruhlu, 2019: 97). (Resim 8) Bu yazıt ilk olarak Radlof tarafından neşredilmiştir (Orkun, 1987: 99).

2.7. Heykeller ve Balballar

Heykel ve balballara eski Türk toplumlarında sıkça rastlanılmaktadır. Dönemin insanları muhtemelen kendileri için önemli veya gizemli gördükleri pek çok unsurun heykelini yapmışlardır. İşte bu heykeller, eski Türk toplumlarının yaşam tarzı ve inanışları hakkında konunun aydınlatması açısından oldukça önemlidir.

Göktürk döneminde heykel kullanımının çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle mezarlarının üzerine heykel yaptıkları görülmekte ve bu âdetin daha sonra diğer Türk topluluklarında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Heykellerin ölünün kendisini mi yoksa onun öldürdüğü kişileri mi temsil ettiği konusunda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak A. İnan şöyle bir açıklamada bulunmaktadır:

"Orhun yazıtlarının ilk bulunduğu yıllarda bu kelime-terim, 'yog törenini idare eden bey' diye açıklanmıştı. Sonra bunun yanlış olduğu anlaşıldı ve 'öldürülen düşmanın adına dikilen heykel' diye izah edildi. Bunun da yanlış olduğu, arkeolog ve tarihçi L. A. Evtıyuchova ile L. R. Kızlasov'un çalışmaları ile meydana çıkarıldı. Hâlbuki Kızlasov'un ispat ettiğine göre heykellerin hiçbiri balbal değildir. Balballar, ölen alpin, hayatında öldürdüğü düşmanların adına mezara konulan taştan ibarettir. Bir kahraman alpin mezarının yanında sıralanan taşlardan birinde şu yazı okunmaktadır: "İşbara Tarkan balbalı" ("Ongon Yazıtı" yanında). Mezardaki kahramanın öldürdüğü düşmanlar için bu balbal denilen taşlar sembol olarak konulurdu. Öldürülen şahıs önemli kişi ise balbal taşına adının da yazıldığı anlaşılmaktadır" (İnan, 1995, s. 231).

Dönemin balbalları incelendiği zaman, genel olarak sağ ellerinin kılıçlarını tutar gibi, sol ellerinin de adeta bir kadehi kaldırır gibi tasvir edildikleri, saçlarının da arkadan iki örgü ile örülmüş olduğu görülmektedir. Kulaklarında da kıymetli taşların bulunduğu küpeler yer almaktadır. Kemerleri ise, madeni plaklarla süslenmiş bir kayış ve bu kayıştan aşağıya doğru sarkan küçük uçlar bulunmaktadır (Ögel, 1984, s. 169-170). (Resim 9)

Balbalların ve heykellerin dışında özellikle Baykal ve Moğolistan coğrafyası başta olmak üzere birçok alanda geyikli taş adı verilen bir takım taş heykeller de bulunmaktadır. Bu taşlar Türk kültür coğrafyasından başka yerde yoktur. Burada muhtemelen anlatılmak istenen, ölen kişinin geyik şekline girerek öteki dünyaya gidişidir (Somuncuoğlu, 2008, s. 68). Fakat atalara adanmış kült anıtlar olarak kabul edildiği gibi, askerleri temsilen

yapıldığını kabul edenler de bulunmaktadır. Bazen de ileri gelen devlet adamlarının defnedildiği yerleri gösterdiği de düşünülmektedir (Tabaldiev, 2008, s. 100). (Resim 10)

2.8. Kaya Üstü Tasvirler (Petroglifler)

Eski Türk boylarının yaşamış olduğu hemen her coğrafyada kaya üstü tasvirlerle karşılaşılmaktadır. Baykal Gölü'nden başlayarak Güney Sibirya'ya, Anadolu'dan Balkanlara kadar pek çok coğrafyada petroglif de denilen kaya üstü resimler yer almaktadır.

Dönemin insanları muhtemelen bu tasvirlerle kendi duygu ve düşüncelerini ifade etmişlerdir. Böylece yazının gelişiminden ve icadından önceki zamanda yapılan bu kaya üstü tasvirlerle insanlar gelecek kuşaklarla iletişim kuruyorlardı. Bu açıdan bakıldığında tarihi kaynakların ilk örneklerinden sayılabilirler. Yapılan çizimlerde ok atan avcılar, süvariler, sürek hayvanları, taylarını emziren atlar, dağ keçisi resimleri, halay çeker gibi resmedilen insanlar günlük hayattan kareler sunmaktadır. Yüksek yerlerde, dağlarda ve mezar çevrelerde yapılan çizimler ise, daha çok dönemin insanlarının dinsel düşüncelerini anlatmaktadır. (Resim 11)

Kaya üstü tasvirler denilince özellikle Saymalı Taş denilen coğrafyanın önemli olduğunu söylenebilir. Burada 10 binden fazla kayanın üzerinde, yaklaşık yüz bin belki daha fazla resim yer almaktadır. Burası dünyada kaya resimlerini en fazla barındıran coğrafya olarak geçer (Ceylan, 2018: 162). Tabiat tasvirlerini, insan-tabiat ilişkisini, insan-insan ilişkisini, insan dini inanç ilişkisini, soyut resimleri ve daha pek çok kompozisyonu bünyesinde barındıran Saymalı Taş coğrafyasında değişik panolar ortaya çıkmaktadır. İlk zamanlarında daha çok somut resimlerin yer aldığı çizimlerde, zamanla soyut resimlerin çizildiği görülmektedir. Yani insanlar artık sadece gördüklerini değil, düşündüklerini de çizmeye başlamışlardır. Zamanla da Türk damgalarına temel teşkil etmişlerdir. Buradaki bu kadar resim kısa bir zamanda değil, binlerce yıl süren bir emekle yapılmış olmalıdırlar. Ancak yine de kesin bir tarih vermenin oldukça zor olduğu görülmektedir (Bkz. Somuncuoğlu, 2008).

2.9. Süs ve Kullanım Eşyaları

Eski Türk devletlerinin ve boylarının yaşadığı coğrafyada yapılan kazılar ve araştırmalar neticesinde, dönemin insanlarına ait maddi kültür eşyalarının ortaya çıktığı

görülmektedir. İşte bu eşyalar, ait oldukları toplulukların kimlikleri, tarihleri ve yaşayışları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Özellikle kurganlardan çok fazla eşya çıkarıldığı görülmektedir. Buralardan çıkarılan eşyaların büyük bir çoğunluğu bronzdan, altından, gümüşten, ahşaptan, yünden, ipekten ve seramikten yapılmışlardır. Süs ve kullanım eşyaları ile ilgili karşımıza çıkan belli başlı örnekleri de vazo, (Resim 12) tarak, (Resim 13) savaş araç gereçleri, (Resim 14) altın plakalar, çeşitli hayvan tasvirleri, elbise ve kumaşlar, kaseler, eyerler, koşum takımları, kazanlar, oklar, bıçak ve hançerler, mobilyalar, mücevherler, çeşitli takılar, halı ve kilimler şeklinde sıralamak mümkündür. Ayrıca Savaş durumunda vücudu ve başı koruması için zırh ve miğferler de kullanılmıştır (Baykara, 2001: 92). İşte bu eşyaların çoğu muhtemelen ya ölen kişiye hediye olarak sunulmuştur ya da öteki dünya inancıyla alakalı olarak mezarlara bırakılmışlardır. Çünkü bu dönemin insanları öldükten sonra var olan bir hayata inanıyorlardı. Ayrıca bütün bunlar Türklerde yüksek bir medeniyet anlayışının olduğunu ve birçok kavimden de daha ileri bir seviyede olduğunu da gözler önüne sermektedir.

2.10. Mühürler ve Damgalar

Eski Türk devletlerinde ve boylarında damga, el ile yapılan motif anlamında kullanılıyordu. Ayrıca şahıs imzası ve mührü olmasının yanı sıra vergi anlamında da kullanılmaktaydı. Muhtemelen Türk damgalarının yapılış amacı silinmez izler bırakmaktı. Taş, kaya ve yazıtlarda tespit edilen Türk damgaları, hayatları savaş ve avcılıkla geçen insanların hayatlarını anlatmaktadır. Geyik, dağ keçisi, koç, koyun, kurt, kuş (özellikle kartal), hayat ağacı, güneş gibi pek çok tasviri Türk kavimlerinde görülmektedir. Konuyla ilgili olarak Y. Halaçoğlu, damgaları Kaşgarlı Mahmud'a ait Dîvânu Lugâti't-Türk ve Reşidüddin'e ait Camiü't Tevarih'teki damga çizimlerinin karşılaştırmasını yapmıştır (Halaçoğlu, 1993: 454). (Tablo 1)

Kaşgarlı Mahmud ise, Oğuzları anlatırken şöyle söylemektedir: "Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmen'dir. Bunlar yirmi iki bölüktür; her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alameti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar" (Atalay, 1985: 55).

Burada Türk boylarının birbirlerini tanıması için çeşitli damgaları kullandıklarından bahsetmektedir. Muhtemelen her Türk boyunun ayrı bir damgası vardı. Birbirleriyle iletişime geçecekleri zaman tanınmak için bu damgaları kullanıyorlardı. "Bu oymakların hepsini herkesçe bilinmesi için yazdım. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının

binitlerinin alametidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgeden tanır" (Atalay, 1985: 58).

Kaşgarlı Mahmud'un da burada ifade ettiği gibi, hayvancılıkla uğraşan ve göçebe bir hayat sürdüren Türk boylarında kullanılan damgalar hem aidiyet mesajı vermek açısından hem de hayvanlar karıştığında onları ayırabilmek için oldukça gerekliydi. Belki de Türk toplulukları bu damgaları kötülüklerden korunmak, iyi ruhları çağırmak amacıyla, muskaya benzer bir tarzda da kullanmış olabilirler. Vücutlarına işlemiş oldukları damgaları ya da dövmeleri ise, kendi benliklerini, düşüncelerini dışarıya yansıtmak için de yapmış olabilirler.

Türk damgaları, Altay bölgesinden Anadolu'ya kadar Türklerin izlerini takip edebilmek açısından oldukça önemlidir. Ayrıca bu damgalar Anadolu'da çeşitli yerlerde hala kullanılmaktadır. Tam olarak anlamları bilinmeyen Türk damgalarının Anadolu'da kullanım alanlarını T. Gülensoy şöyle sıralamaktadır:

"1. At ve sığırlarda,

2. Koç veya koyunun kulak veya burnunun üstünde,

3. Koç veya koyunun sırtında, kuyruğunda veya başında (aşı boyası ile),

4. Kovanlarda, buğday ve un ambarlarında,

5. Mezar taşlarında,

6. Hece tahtası adı verilen, tahtadan yapılmış mezar işaretlerinde,

7. Kilim ve halılarda,

8. Keçelerde ve kepeneklerde,

9. Heybe, torba ve un çuvallarında,

10. Nakış ve yanışlarda,

11. Ziynet eşyalarında,

12. Nazarlıklarda,

13. Ev kapı ve duvarlarda,

14. Kap kacakta,

15. El, yüz, alın, pazu ve göğse yapılan dövmelerde,

16. At koşum takımlarında" (Gülensoy, 1989: 18-19).

Bugün hala kullanımda olan bu damgalar, Türk toplumunun folklor ve etnolojik malzemesinin gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Ayrıca mühürlerin Orhun yazıtlarında kullanılan eski Türk alfabesine kaynaklık ettiği yönünde tespitler de yer almaktadır.

2.11. Türk Runik Harfleri

Eski Türk yazıtlarındaki mitolojik tasvirler meselesine girmeden önce, yazıtlarda kullanılmış olan runik harflere değinmek yerinde olacaktır. Otuz sekiz tamgadan oluşan ve Kök Türk abecesi olarak isimlendirilen eski Türk abecesinin kökeni, esasında çok eski yıllara dayanmaktadır. Kazakistan'ın Almatı kenti yakınlarında yapılan kazılardan çıkan malzemelerden, İskitlerin; Kök Türk abecesine benzer bir alfabe kullandıkları anlaşılmıştır (Işık, 2016: 17). Kazılar sırasında Esik kurganından çıkarılan gümüş bir kap, bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Gümüş kabın üzerinde, yirmi altı harften ve iki satırdan oluşan bir ibare bulunmaktadır (Web Kaynakçası 1). Olcay Süleymanov bu yazıyı, *"Khan uya üç otızı yok boltı utıgsa tozıldı*" şeklinde okumuş ve *"Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu, (halkın?) adı sanı da yok oldu"* şeklinde tercüme etmiştir. Ayrıca Süleymanov'a göre burada kullanılan kelimeler, Kök Türkçede geçen kelimelerin eski şekilleridir (Arık, 2018: 53). Bu kanıtlardan yola çıkarak, Kök Türklerin geliştirmiş olduğu abecenin, ilkel halinin İskitler döneminde de kullanıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Türk runik harflerinin, Orhun kitabelerinden yüzlerce yıl önce de kullanıldığı aşikârdır.

Türkler, inançlarını hayatlarının her alanında ön planda tutmuşlardır. Pekâlâ, tamgalarını oluştururken de Kök Tengri inancını ön planda tuttuklarını düşünmek yanlış olmayacaktır. Eski Türklerde Kök Tengri, bazen gökle özdeşleştirilmekle beraber, evrenin gökte oturan yaratıcısı olarak da algılanmıştır. Nitekim Türklerin yaradılış destanında da henüz kara parçaları yaratılmadan önce, Tanrı Ülgen gökyüzünde uçmaktadır. Yaradılış destanına göre Türk mitolojisi, yaratıcının gökte olduğunu işaret etmektedir (Ögel, 2014: 257).

Kök Türk harflerinin yazılış biçimine baktığımızda, çoğu harfin dik bir çizgiden yola çıkılarak yazıldığı görülmektedir. Mesela "Tengri" (𐰇𐰓𐰏𐰛) ve "Türük" (𐰉𐰓𐰍𐰛) sözcüklerini göz önüne alırsak, iki kelimede de kullanılan harflerin dik bir şekilde göğe doğru uzandığı görebilir. Bu tamgaların genellikle göğe doğru olması, Kök Tengri'ye yakın olmak düşüncesinden gelmektedir. Yine Kök Türk harfleri ile yazılmış metinlerin bulunduğu yazıtlar da dik bir şekilde göğe doğru uzanmaktadır. Hâlbuki bu yazıtlar yatay bir şekilde konuşlandırılmış olsaydı, sağdan sola doğru okunan Kök Türk metinlerini okumak daha kolay olurdu. Ancak bu yazıtların göğe doğru uzanmasının sebebi daha önceden de sözünü ettiğimiz gibi Kök Tengri'ye yakın olmak düşüncesinden gelmektedir. Nitekim görklü dağlara atfedilen kutsallık da onların göğe yakın olmasından kaynaklanmaktadır (Çoruhlu, 2017: 22).

Eski Türklerde yalnızca göğe karşı değil, gökle ilişkili, göğe yakın ve gökte bulunan varlıklara karşı da saygı duyulmaktadır. Nitekim Yaşar Çoruhlu, eski Türklerde görülen yıldız, güneş ve ay kültlerinin, Kök Tengri kültüyle ilişkisinin çok erken dönemlerde başladığını söylemektedir (Çoruhlu, 2017: 26). Kutup yıldızının, göğün direği olduğu inancı eski Türkler tarafından inanılan bir mittir. Bu inanca göre Dünya, Kutup yıldızı ile göğe bağlanmıştır. Nasıl ki eski Türklerin içinde yaşadığı yurtlar, merkezinde duran ve *"sırguk"* adı verilen direkler vasıtasıyla ayakta duruyorsa, gökyüzü de göğün direği sayesinde ayakta durmaktadır. Bu direk bazı Türk inanışlarına göre dünya ağacı iken, bazılarına göre ise demir bir kazık ya da yüce bir dağdır. Dolayısıyla göğe kadar uzandığı düşünülen bu göğün direğine, bir kutsallık atfedilmiştir (Ögel, 2014: 231).

Kutup yıldızı gibi güneş ve ay da Türk mitolojisi içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Gökyüzünde bir tane ay ve bir tane güneşin bulunması eski Türklerin onlara bir kutsallık yüklemesinde etkili olmuştur. Nitekim Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgiye göre Hun hükümdarı her sabah çadırından çıkarak güneşi ve akşam vaktinde de ayı selamlamaktadır (Çoruhlu, 2017: 26-27). Yine Türk düşüncesi ve destanlarına göre güneş, *"güneş ana"* olarak nitelendirilirken ay ise *"ay dede"* olarak anılmıştır. Anaya ve ataya saygı duymak Türkler için önemlidir. Eski Türklerin, bu gök cisimlerinin birine ana diğerine dede demesi, o gök cisimlerine duyulan saygıdan olsa gerektir. Kök Türk imcelerinden olan ve günümüz Türkçesinde "y" harfi yerine kullanılan "ay" (𐰃) tamgasının yarım ay şeklinde olması dikkatimizden kaçmamıştır. Yine Kök Türk harflerinden olan ve günümüz Türkçesinde "n" harfi yerine kullanılan "an" (𐰀) tamgasının hilal şekline benzemesi dikkatimizi çeken bir

başka runik harftir. Orhun kitabelerinde () şeklinde geçen "ant" tamgası, genellikle ant içmek manasına gelen bir çanağın içindeki kımıza damlatılmış üç kandamlası olarak düşünülmüştür. Yenisey yazıtlarında ise "ant" tamgası () şeklinde taşa işlenmiştir. Bu tamganın hem Orhun hem de Yenisey yazıtlarındaki formuna bakıldığında bu harfin de bir gök cisminden geldiği düşünebilir. Kök Türk harfleri arasında yer alan "ök/ük" () tamgası, esasında kam davullarında da görülen geyik figürünün şekil değiştirmiş halidir. Bu tamga yazıtlarda metinler içerisinde geçtiği gibi bazı kitabelerin üzerinde metinlerden bağımsız bir şekilde de işlenmiştir. Nitekim geyik, eski Türkler için kutsal kabul edilen hayvanlardan sadece bir tanesidir (Ögel, 2014: 237).

2.12. Hayvan Tasvirleri

Hayvanlar, Türk mitolojisi içerisinde geniş bir yer tutmaktadır. Nitekim yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan pek çok eşyanın üzerinde hayvan figürleri görülmektedir. Türk mitolojisine göre hayvanlar, insanlardan önce yaratılmıştır (Ögel, 2014: 458). Bu durum, Türklerin hayvanlara ve tabiata karşı duyduğu saygının sebeplerinden sadece bir tanesidir. Türk mitolojisinde bazı hayvanlar, Türkler için kutsal bir varlık olarak görülmektedir. Dolayısıyla, eski Türk yazıtları üzerinde pek çok hayvan tasviri mevcuttur. On iki hayvanlı Türk takvimi esas alınarak verilmiş tarihler ve hayvan ismi almış hükümdarlar elbette çoğu yazıtta bulunmaktadır. Şamanlar, kendilerine seçtikleri bir hayvanın ruhuna erişerek, kendi içsel ruhunun karşılığını bulur (Drury, 1996: 61).

İlk olarak I. Kök Türk Kağanlığı döneminde dikilmiş 581 tarihli Bugut Yazıtı üzerindeki hayvan tasvirlerine bakmak yerinde olacaktır. Bu yazıt üzerinde görülen hayvan figürleri arasında kaplumbağa figürü ve kurt figürü (Resim: 17) vardır. Bugut Yazıtı'nın üzerine oturtulduğu kaplumbağa figürü uzun yaşamı sembolize etmektedir. Çevreden geçen tüccarların, yazıtı göreceği düşünüldüğünde, anıtın alt kısmında bulunan kaplumbağa sembolü ile Kök Türk devletinin uzun yıllar yaşayacağı mesajı verilmek istenmiş olabilir. Ayrıca kaplumbağa, Kök Türk döneminde hanedan soyunu da temsil etmektedir. Nitekim Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın mezarında olduğu gibi hanedana mensup olan kişilerin yazıtlarında da kaplumbağa bulunmaktadır.

Yazıtın üst kısmındaki kurt figürü ise burada kurdun yalnız olmadığını net bir şekilde görülebilir. Nitekim kurdun yanında bir de çocuk vardır. Kabartmada görülen bu çocuk, kurttan süt emmektedir. Bu kabartmanın, Kök Türklere ait kurttan türeyiş efsanesiyle ilgili

olduğu aşikârdır. Nitekim yazıtın Kök Türk Kağanlığı döneminde dikilmiş olduğu göz önüne alındığında, bu kabartma Aşina soyuna işaret etmektedir (Gömeç, 2009: 14).

Koşo Çaydam havalisinde bulunan ve bir mezar lahdi üzerine konuşlandırılmış olan Ihe-Ashete Yazıtı'nın üzerinde bir kuş ve geyik figürü (Resim: 18) görülmektedir. Türk mitolojisine göre kuş, ruhun simgesidir. Kişi ölünce ruhu kuş gibi uçarak göğe yükselir. Zaten uçmağa vardı sözü de buradan gelmektedir. Ihe-Ashete Yazıtı'nın bir mezar lahdi üzerinde olması, onun bir mezar taşı olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yazıttaki metin hasar gördüğü için tam olarak okunamasa da *"ayrılmış; ölü olan …. ağlayı verdim"* şeklindeki ibare bunun bir mezar taşı olduğu konusundaki düşünceleri güçlendirmektedir. Bize göre yazıt üzerinde kullanılmış olan kuş, ölü olan kişinin ruhunu temsil etmektedir. Geyik figürü ise daha önce Ulu-Kem kayasını incelerken belirtildiği gibi yol gösterici bir rol üstlenmektedir. Yani geyik, bu kuşa (ruha) uçmağın yolunu göstermesi için yazıta işlenmiş olabilir (Çoruhlu, 2017: 223).

Üzerinde geyik figürü bulunan bir başka yazıt ise Ulan-Bator (Urga) Kiremit Yazıtı'dır (Resim: 19). Yazıt üzerinde bulunan bu sembollerin iki keçi ve bir ok ucu olduğu yönünde görüşler vardır (Orkun, 1986: 353). Lakin "ök" tamgasının gelişim aşaması incelediğinde bu tasvirlerin, keçiden ziyade geyik olması muhtemeldir. Türk mitolojisinde, hayvan mücadele sahnelerinde koyun ve dağ keçileri mağlup olan, yani olumsuz unsur olarak yer almaktadır. Dolayısıyla eski Türklerin, böyle bir olumsuz unsuru yazıta işleyecekleri konusu net değildir. Ancak bunun yanında Taoizm'deki kutlu dağ efsanesinde bu hayvanlar sıgun otundan yiyerek ölümsüz oldukları için koç figürü ölümsüzlük simgesi olarak da kullanılmaktadır. Abide dikildiği yıllarda Türk ülkesinde Taoculuk gelişme gösterdiyse bu manada keçi resmi çizilmiş olabilir. Ok ucu olduğu yönünde tahmin edilen şekil ise uçan bir kuş figürüdür. Ayrıca abidenin üzerinde yazan yazılarda, Türk inanç sistemi içerisinde yer alan; kutsal Yer-sub, Han Tengri, Umay hatun gibi tabirleri ve geyik çizimini Ongin Yazıtının ve Kül Tigin Yazıtının doğu tarafında da görmek mümkündür (Çoruhlu, 2017: 222).

Altın-Köl Yazıtı üzerinde yer alan bir ibarede *"keyik"* kelimesi dikkat çekmektedir. Abide üzerinde bu sözcüğün geçtiği kısım Hüseyin Namık Orkun tarafından *"Altun suna yaş keyiki artıglat…"* şeklinde okunmuş ve *"Altun turna, genç geyiği çoğalt…"* biçiminde tercüme edilmiştir. Hüseyin Namık Orkun'a göre yazıtta geçen suna kelimesi, esasında sunga olarak okunmalıdır. *"Sunga"* ise Çağatay lügatinde *"erkek ördek"* ve *"turna"*

manalarına gelmektedir (Orkun, 1986: 512-517). Türk mitolojisi içerisinde turna kuşu pek yer almamaktadır. Ancak ördek (dişi-erkek belirtmeksizin), Türk mitolojisi içerisinde geçmektedir. Dolayısıyla bu yazıtta geçen sunga kelimesi, ördek manasında kullanılmış olmalıdır. Nitekim Yakut Türklerinin yaradılış efsanesinin içerisinde; yaban ördeğinin ve balıkçıl kuşunun hikâyesi yer almaktadır. Efsaneye göre yaban ördeği, Tanrı'nın emri ile denizin dibine dalarak dipten balçık çıkarmış ve Tanrı bu balçık ile karayı yaratmıştır. Balıkçıl kuşu ise Tanrı'nın emrini yerine getirmemiştir (Ögel, 2014:483). Yani ördek burada, sorgusuz sualsiz Tanrı'nın buyruğunu dinleyerek karanın yaratılmasında önemli bir rol oynamıştır. Yaratılışta bu denli mühim bir rol oynayan ördeğin, altın olarak betimlenmesi ve ondan geyikleri (av hayvanlarını) çoğaltmasının istenmesi doğal karşılanmalıdır.

1927 senesinde Mehmet Can Tınışbey tarafından Taldı Kurgan kazasında Kora çayı ile Karatal çayının birleştiği yerde, Karatal kasabasından üç kilometre uzaklıktaki bir mesafede bulunan taşın üzerinde, fantastik bir hayvanın resmi ve runik harflerle yazılmış iki satırlık bir metin yer almaktadır (Resim: 20). Rus âlimler bu hayvan tasviri hakkında çeşitli görüşlerde bulunmuşlardır. Rus bilginlerden birisi buradaki hayvanın *"Fo Köpeği"* olduğunu söylerken, diğeri de bir maymun olduğunu ileri sürmüştür (Orkun, 1986:614). Ancak bu iki görüş de makul değildir. Resimden de net bir şekilde görüldüğü üzere bu efsanevi hayvan bir kuştur. Hatta bu kuşun, Türk mitolojisi içerisinde yer alan ve *"gök kuşu"* adı verilen mitolojik bir kuş olma ihtimali de vardır.

Saha Türklerinin komşusu olan Dolgan Türklerinin inanışına göre, göğün direği üzerinde bulunan *"gök kuşu"* adında bir kuş vardır ve bu kuş kocaman kanatları ile yere açılan göğün kapısını insanlara kapatmıştır. Bu bilgi, runik harfli taşın üzerinde görülen figürün, gök kuşu olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Nitekim resimde bu kuş, geçit gibi bir yerin önünde durmaktadır ve kanatları ile bu geçidi tuttuğu görülmektedir. Geçidin içerisinde çadıra benzer bir yapı bulunmaktadır. Yurdun tepesindeki tündüğün üzerinde, güneş olduğunu tahmin ettiğimiz yuvarlak bir cisim bulunmaktadır. Nitekim tündükten içeri doğru yayılan ışık, bu tahminimizi doğrular niteliktedir. Kuşun tuttuğu geçitten yurda doğru uzanan dokuz ya da on basamak olduğu görülmektedir (Ögel, 2014: 650). Ancak Türkler tarafından kutsal kabul edilen dokuz sayısını göz önüne almak daha doğru olacaktır. Nitekim eski Türk inancına göre, göğün dokuz katı vardır. Bu resim üzerindeki dokuz basamağın, göğün dokuz katını temsil ettiği düşünülebilir. Neticede taş yazıt üzerinde geçen bu sembolün gökle alakalı olduğu aşikârdır.

3. ESKİ TÜRKLERDE KOZMOGONİ ANLAYIŞI

Grekçe *"Kozmos"* (düzen) ve *"Gnosis"* (sezgi ile elde edilen bilgi) kelimelerinin birleşiminden türemiş olan "kozmogoni" sözcüğü, evrenin ve evrende görülen düzenin sezgisel oluşumunu belirtmektedir (Web Kaynakçası 2). Longman sözlüğünde *"cosmogony"* kelimesinin anlamı *"kâinatın kökeni"* olarak geçmektedir (Procter, 2011:38). Türk Dil Kurumu ise *"kozmogoni"* kelimesini *"evren doğumu"* olarak açıklamıştır (Web Kaynakçası 3).

Evrenin yaradılışı, Türk mitolojisinde geniş bir yer tutmaktadır. Öyle ki Türk kitabelerinde geçen bazı cümleler, Türk mitolojisindeki kozmogoni anlayışına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bunlardan en mühimi, Kül Tigin Yazıtı'nın doğu cephesinde bulunan *"üze kök tengri asra yagız yer kılındukda ekin ara kişi oglı kılınmış"* (Orkun, 1986: 28) sözüdür. Bu sözün tercümesini Muharrem Ergin şu şekilde yapmıştır: *"Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış"* (Ergin, 2009: 9). Kül Tigin Yazıtı'nda geçen bu söz, esasında Türk mitolojisindeki, evrenin yaradılışı anlayışını büyük ölçüde özetlemektedir. Nitekim bu cümlede Kök Tengri'nin göğü, yeri ve insanı yaratması anlatılmaktadır. Bu anlatıya göre önce mavi gök yaratılmış, ardından yağız yer vücuda getirilmiş ve son olarak da ikisinin arasında insanoğlu kılınmıştır.

Kül Tigin Yazıtı'nda geçen bu sözü temsil eden bir resim (Resim: 15), Kök Türkler döneminde çizilmiş Yenisey kaya resimleri üzerinde görülmüştür. Çoyun Ömürali'ye göre bu şeklin üst kısmı hilal biçimindedir, ortadaki kareden çıkan çizgiler ise dört anayönü temsil etmektedir, altta yatay düz bir çizgiyle birleşen şekil ise gök ile yer arasındaki insanı temsil etmektedir (Çoruhlu, 2017:150).

İrbek nehrinin yukarı yarısında bulunan Ulu-Kem kayası üzerinde çizilmiş şekillerden (Resim: 16) de Türk kozmogonisine dair bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Nitekim bu kayanın üzerinde bulunan iki şeklin de Yenisey kaya resimlerinde olduğu gibi, Kül Tigin Yazıtı'nda geçen yaradılışla ilgili sözü temsil ettiği düşünülebilir. Bizce resimde görülen yukarı doğru "U" biçiminde çizilmiş şekil göğü temsil etmektedir. Hemen altında yatay bir biçimde çizilmiş olan düz çizgi insanoğlunun yaşadığı yeryüzünü tasvir etmektedir. Aşağı doğru "n" şeklinde çizilmiş olan kısım ise yer altını temsil etmektedir. Yer altından, göğe kadar uzanan ortadaki düz çizgi ise göğün direğidir. Bu şekillerin hemen yanında bulunan iki geyik hakkında ise çeşitli yorumlarda bulunmak mümkündür.

Türk destan ve efsanelerinde sık sık karşımıza çıkan geyik, Türklerce kutsal kabul edilen bir hayvandır. Kuzey-Türk destanlarından birinde geyik, yol gösterici bir rol oynamaktadır. Bu efsaneye göre Bakır-Alp isimli bir ihtiyar, Han Alp adlı bir yiğidi yanına çekmek için bir geyik yollamıştır. Geyiği takip eden Han Alp, Bakır-Alp'in yanına ulaşmıştır. Geyiğin yol gösterici olması meselesi Dede Korkut hikâyelerinde de görülmektedir. Destanda; Bamsı Beyrek'in nişanlısı Banı Çiçek'i bulması, peşine takıldığı bir geyik sayesindedir (Ergin, 2012: 62). Avrupa Hunları'na ait bir destanda ise geyiği takip eden Hun avcıları, geçilemeyecek kadar geniş olduğunu düşündükleri Maeotis bataklığını geçmişler ve İskit ülkesine ulaşmışlardır (Ögel, 2014: 628 -629).

Türk destanlarındaki geyik figürlerinin genelinde, onun bir yol gösterici olduğunu ve dolayısıyla kaya üzerine çizilen bu geyiklerin, insanoğluna yol gösteren canlılar olduğunu anlaşılmaktadır.

3.1. Eski Türklerde Tanrı Algısı

Eski Türklerin dini hakkında detaylı bilgi için kaynaklar yeterli değildir. Bu durum maalesef eski Türklerin hem dünya algılarını anlamlandırmada hem de Türk dininin araştırmacılar tarafından sıhhatli bir biçimde ortaya konamamasına neden olmaktadır. Her ne kadar bu durum bizleri zorlasa da Türklerin asıl dinlerinin büyük oranda Kök-Tanrı (tek tanrı inancı) olduğunu kuvvetli bir ihtimaldir. Bu bağlamda söz konusu edilen eski Türklerde dini inancının üç ana hususta toplandığı görülmektedir. Bunlar; Tanrı (Tengri) kavramı, Yer-sub ve Atalar Kültü'dür (Ahmetbeyoğlu-Şen, 2018: 46-47).

İbrahim Kafesoğlu, eserlerinde Türkler arasında Kök-Tengri (Gök-Tanrı) dininin yaygın ve hâkim olduğunu ifade eder (Kafesoğlu, 1980: 55). Ayrıca Kök-Tengri'nin bozkır kavimlerinin tasavvurunda tek yaratıcı olarak göründüğünü ve din sisteminin de Tengri etrafında şekillendiğini belirtir. Bilhassa Tanrının; Hunlar, Tabgaçlar, Kök-Türkler ve Uygurlar gibi eski Türk topluluklarında kurbanlar sunulan ve kutsallık atfedilenlerin başında ve hepsinin üstünde yerini almış olduğunu vurgular (Kafesoğlu, 2014: 112-113; Kafesoğlu, 2010: 295).

Altay coğrafyasında yaşayan toplulukların tanrıları arasında en meşhur olanı Tengri'dir Moğollar ve Kalmuklarda **Tengri**, Buryatlarda **Tengeri**, Volga Tatarlarında **Tengere**'dir. Moğol ve Türk söz dağarına ait olan bu sözcük "tanrı" ve "gök" manasına

gelmektedir. Çok uzunca bir süredir Asya'da var olan bu sözcüğün coğrafya ve medeniyetler arasındaki yayılım sahası da oldukça geniştir *("Çin sınırlarından Rusya'nın güneyine, Kamçatka'dan Marmara Denizi'ne kadar tüm Asya kıtasında kullanılmaktadır veya kullanılmıştır.")* Altaylı paganların hem tanrılarını hem de Tengri'yi anlamlandırması açısından kullandıkları bu sözcük, Moğol ve Türk kütlelerinin tarihleri süresince müteselsil olarak kabul ettikleri diğer dinlerde de (Hıristiyanlık, Maniheizm, İslâm vb.) aynı şekilde korunmuştur (Eliade, 2017: 13).

Jean-Paul Roux, Gök Tanrı (Kök Tengri)'dan bahsederken; "*onun ulu ya da yüksek, mavi ya da gri-mavi, güçlü ve sonsuz olduğu söylenir"* demektedir. Buradaki mavi ya da gri mavi tanımlaması, gök-kök kelimesinin coğrafî yön tanımlamaları (Kök=gök\Mavi. Yön tayinine göre: kök=mavi\Doğu) hususu ile de alâkalı meseleden ileri gelmektedir. Lâkin mevzu bahis ***kök=gök*** kelimesinin bir sıfat olarak (ulu\yüce\semâvî) kullanılmış olma ihtimâli daha yüksek görünmektedir (Roux, 2006: 59).

Türklerin her fırsatta "*gökyüzünde tek bir tanrı olduğu gibi yerde de tek bir hükümdar vardır"* demeleri, tanrılarının birliğine ve yüceliğine işaret etmekten başka kendi hâkimiyetlerinin de önem arz ettiği mesajını vermektedirler. Türk hükümdarı, her iki kozmik evrene ait bir fenomen olarak karşımıza çıkmıştır. Zira Kök Tengri, Türk hükümdarı vâsıtası ile gök\yer-sub arasındaki münasebeti tayin ve tanzim ederek cihana nizam verir.

Türklerin Tengrisi Kök Tengri, kağana ihtiyaç duymadan da yek başına iradesini tecelli ettirir. Yahut Roma ve Yunan tanrılarının usulüyle; doğrudan tesir etmeden bazen rüya yolu ile bazen şaman vesilesiyle en azından şamanların iddiaları bu yöndeydi. Bazen de birtakım elçiler; yâni *"şimşek, yıldırım, melek ya da kartal"* göndermek sureti ile insanlara baskı uygular… Diğer taraftan Tengri halkını muhafaza eden bir savaşçı hüviyetindedir. Halkına zaferler ve kuvvet ihsan eder. İttifakları, anlaşmaları ve verilen yeminleri kutsiyeti ile güvence altına alır. Ancak suç işlendiğinde bunun karşılığı olarak onları ölümle cezalandırır (Roux, 2006: 61).

Söz konusu bu yaratıcı Tanrı algısına Kök Türkçe kitâbelerde de rastlanmaktadır. Kül Tigin kitabesinin doğu yüzünün ilk satırında; *"Üze kök Tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişioglı kılınmış…"* (*"Üstte mavi gök, altta kara toprak yaratıldığında, ikisi arasında insanoğulları yaratılmış…"* (bkz. Ergin, 2013: 41; Thomsen, 2011: 127) ibâresi geçmektedir. Burada Ulu Kök-Tengri'nin yeri-göğü ve inşanı yaratmasına değinilmektedir.

Ayrıca yine Kül Tigin Kitabesinin doğu yüzünün 12. satırında *"Tengri küç birtük üçün…"* (*"Tengri kuvvet verdiği için…"* bkz. Ergin, 2013: 45; Thomsen, 2011: 135), 15. satırında *"Tengri yarlıkaduk üçün…"* (*"Tengri lûtfettiği için…"* bkz. Ergin, 2013: 45; Thomsen, 2011: 137), Bilge Kağan Kitabesinin doğu yüzünün ilk satırında *"Tengri teg Tengri yaratmış Türk Bilge Kagan…"* (*"Tanrıya benzeyen ve Tanrı'nın yarattığı Türk Bilge Kaganı…"*bkz. Ergin, 2013: 65; Thomsen, 2011: 179), yine aynı kitabenin aynı tarafının 10. satırında *"Türk tengrisi ıduk yiri subı ança itmiş erinç…"* (*"Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir…"* bkz. Ergin, 2013: 69) 20 ve devamındaki 21. satırdaki *"…Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürügme tengri il birigme tengri Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tengri kağan olurtdı erinç…"* (*"…Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükselten Tengri, il veren Tengri, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tengri kağan oturttu tabii…"* bkz. Ergin, 2013: 72-75) ifadeleri, Türk'ün Tanrı tasavvurunu anlamlandırmamıza müsaade etmektedir. Buna göre Tengri, yeri-göğü ve arasındakileri yaratan, onlara güç ve kudret ihsan eden, hâkimiyetin kaynağı olan bir figür olarak görünmektedir. Ayrıca Türk Tengrisi ifadesine dikkat kesp edildiğinde bu tanrının millî bir hüviyet kazandığı da açıktır.

Ancak bazı faraziyelere göre Gök Tanrı yalnız değildir ve onu tamamlayan bir yer tanrıçası da söz konusudur. Bu yer tanrıçası tasviri, zaman içinde başkalaşım geçirmiştir. Esas olarak Türklerin ilk zamânlarına (Türk Eskiçağı) kıyasla geç bir tarih olan 13. yüzyılda Türk kutsal şehri Ötüken'de, ***Etügen\İtügen*** isimli bazen dişil bazen eril olarak tasvir edilen bir tanrı bulunduğundan ve bu inanışın Türkler arasında da yayıldığından söz edilir. Yakut Türkleri, söz konusu bu inanışın merkezindeki tanrı ya da tanrıçayı çocukların doğması ve otların büyüyüp yeşillenmesi ile alâkalı olduğunu kabul edip onu Umay ile karıştırmış görünmektedirler (Çoruhlu, 2011: 105).

3.2. Türk Kozmogonisinde Evren Tasavvuru

Türkler en eski devirlerindeki kozmik tasavvurlarında kâinatı bir bütün olarak görmektedirler (Beydili, 2004: 337). Kâinatın, gök ve yer olarak adlandırılan ve birbirini tamamlar. Bu evren tasavvurunun nihâyet başlangıcında Türklerin, bu iki unsurdan göğü daha kutsal olarak gördüğü söylenebilir (Boratav, 2012: 93). Bu durumun ise göğün, insanı kuşatan bir fenomen olması, insanların daha o devirlerde göğü ulaşılması güç, terk-i hayat etmeden tam mânisiyle anlamlandırılacak bir nesne olarak algılamaması gibi düşünülebilir.

Zira gözlerin gördüğü her yeri kuşatmış olan gök (kök), binâenaleyh Tengri'nin mekânı adıyla anlamlandırılmıştır. Diğer taraftan gök fenomeninin tamamlayıcısı olan yağız yer de (arz=yir-sub) aynı gök gibi aşağıya doğru uzanan sonsuz bir boşluğa sâhip idi ve bu iki sonsuz anasır, nihâyetinde insanoğlunda (kişioğlu) birleşmek suretiyle başka bir mana kazanıyor idi. Bundan dolayı kişi, yani insan, Türk kozmik tasavvurunda tamam edici öge olarak da karşımıza çıkmaktadır (Ahmetbeyoğlu-Şen, 2018: 60-62).

Kozmogonik araştırmalar, Türklerin; Çinlilere benzer surette yeryüzünü bir dikdörtgen veyahut dörtgen biçiminde tasavvur ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu dikdörtgen ya da dörtgen tasavvurun içinde var olduğu telakki edilen bir daire, kutsal gökyüzünü (kök) temsil etmektedir. Bu tasavvurda şekillenmeye başladığını gördüğümüz kozmik algının merkezinde kutsiyet atfedilen bir dağ (Türklerde Ötüken Dağları, Kan-Tengri, Altın-Yış Dağları gibi) ve Dünya Ağacı olarak adlandırılan başka bir kozmik öge bulunuyor, bu öge katlara ayrılarak yeri ve göğü birleştiriyordu. Arzın dört yöne bölündüğü ortaya çıkıyor, bu tasavvur ise kendisini, eski Türk metinlerinde geçen "*Tört Bulung"* kelimesi ile anlamaya kaynaklık ediyor idi (Çoruhlu, 2011: 97). Kül Tigin abidesinin güney yüzünün 2. satırında geçen *"Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü işit, adamakıllı dinle: Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir…"* ifadeleri ile aynı kitabenin doğu yüzünün 2. satırında kendine yer bulan *"Tört bulung kop yagı ermiş…\Dört taraf hep düşmân imiş…"* cümlesi, yukarıda bahsedilen dört ciheti (kuzey-güney, doğu-batı) tarif eder (Bkz. Ergin, 2013: 34-41).

Eski Türklerin evren şemasında dikkati çeken bir diğer unsur ise bâzen bir sırık şeklinde de tasavvur edilen *"Dünyâ Ağacı"*dır. Bu ağaç, kutsal gökten kutup yıldızına kadar varan dünyanın ekseni ya da eski Türklerin tabiri ile dünyanın direğidir (Demir Kazık). Umumiyetle dünyanın üzerinde olduğu farz edilen gökküre\gökkubbeyi delip geçen söz konusu ağacın yukarısında yâni kutsal gök\kökün en yüksek katında Ülgen bulunmaktaydı (Aksoy, 1993: 60).

Türkler, oturdukları yurda (yurt hakkında malumat için ayrıca bkz. Gülensoy, 2017: 59-60) benzettikleri gökyüzünün ortasındaki kutup yıldızı, yurdun ana direği yurdun kubbesini t nasıl tutuyor ise gök kubbeyi de o şekilde tuttuğunu düşünürler. Gökyüzünde bulunan bütün yıldızların da merkezde durup evrenin eksenini oluşturan kutup yıldızına bağlı olduğunu ifade ederler (Çoruhlu, 2011: 100-101; Ahmetbeyoğlu-Şen, 2018: 67).

Eski Türklerin ve Çinlilerin tasavvurunda kök çarklarının olduğu ve bunların döndüğü kabul edilmektedir. Bir Uygur metnine göre ise bir çift gök ejderhası gök kubbenin en alt kısmında bulunan çemberi (felek) çevirmektedir. Eski Türk mitolojisinde evrenin ejderha ile alâkalandırılmasının nedeni de bu suretle ortaya çıkmış görünmektedir (Çoruhlu, 2011: 104).

Eski Türk kozmogonisine eserinde yer veren Jean-Paul Roux, kozmogonik anlatıların mecmuunu kısaca özetlemiş görünmektedir. Roux, söz konusu eserinde şunları kaydetmiştir:

> *"En eski belgelere göre evren dört öğeden -su, ateş, toprak ve hava- oluşmuştur ve gök ile yer arasında insanların vâr olabilmesi için biçimlenmiştir. Gök yuvarlak ya da yarımküre biçimindedir, yer karedir; gökyüzü yeri kuşatır ve dünyânın dört köşesinde göğün kuşatmadığı ıssız bölgeler vârdır. Neredeyse evrensel bir tasvire göre yer bir okyanus, nehir ya da dağ sırasıyla çevrilidir… Gök büyük tanrı, yâni Tengri'dir; hem tektir hem de pek çoktur; katlara (kimi zamân yedi gezegen olmasının etkisiyle yedi kata) ve her biri ayrı bir tapınca sâhip Güneş, Ay, Venüs, Boğa takımyıldızı gibi kutsal gök cisimlerine bölünmüştür; bu cisimler bağımsız oldukları gibi göğün bir parçasını oluştururlar. Yerküre gökküreyle bir çift oluşturur; dişil, tek ve bölünebilir kutsal bir vârlıktır. Gücünü genelde gökküreyle birlikteyken ve özellikle de dağların aracılığıyla gösterir… Kuşkusuz yerin bir sonu vârdır ama her ne kadar bir gün 'yerin yarılıp göğün yıkılmasından çekinilse de bununla yaradılışla ilgilenildiği kadar ilgilenilmez."* (Roux, 2006: 60-61).

Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Asya'da da evrenin yapısı umumiyetle 3 katmanlı olarak tasarımlanır. Bunlar; gök, yer ve yeryüzüdür. Bu üç katman, merkezî bir eksenle birbirine bağlanmış şekilde durmaktadır. Anlayışa göre bu eksen, bir açıklıktan ya da bir delikten geçmektedir. Mircea Eliade tanrıların bu delikten yere, ölülerin de yeraltına indiğini, ayrıca şamanın ruhunun da bu eksen açıklığından yere ya da göğe doğru yolculuk yapabildiğini dile getirmektedir. Ona göre; *"Demek ki –tanrıların, insânların ve yeraltının hükümdârı ile birlikte ölülerin oturduğu- üç dünyâ, üst üste binmiş üç katman olarak tasavvur edilmiştir"* (Eliade, 2017, C.3: 16).

3.3. Türk Kozmogonisinde Evrenin Yaratılması

Eski Türklerdeki dünya modeli ile alâkalı *"dikey ve yatay"* mekân algısına münasip bir tasavvur söz konusudur. Ayrıyeten zaman mefhumu da bu görüş üzerinden şekillenmiş görünmektedir. İşte bahsedilen bu dünya modelinin dikey algısı Türk düşüncesinde; *"diriliğin, canlılığın"*; yatay algısı ise *"hastalığın, ölümün"* simgesine dönüşür. Türkler, evrenin yaratılmasını açıklamak için mitolojik hikayeler ve semboller kullanmışlardır (Candan, 2008: 105).

Dünya modeli bir ok ekseninde *"yukarı (gök), orta (yerüstü) ve aşağı (yeraltı)"* olarak anlamlandırılan 3 ayrı kata ayrılır. Söz konusu bu katlar ise de kendine mahsus özelliklerine göre katmanlara ayrılırlar. Altay Türkleri'ne (Altay Türkleri hakkında malumat için bkz. Caferoğlu, 2015: 15-17; Orkun, 2011: 23-26) göre gök=kök âleminin 17, Teleütlerde 16, Tuva Türklerinde (Tuva Türkleri hakkında malumat için bkz. Caferoğlu, 2015: 11-13)33 ya da 9, Yakutlar'da (Yakut Türkleri hakkında malumat için bkz. Caferoğlu, 2015: 7-10; Orkun, 2011: 19-22) 7 katmandan meydana geldiği tasavvuru söz konusudur Diğer taraftan katmanların sayısına dikkat kesp edildiğinde ise 7 sayısının ağırlığını görülmektedir. Türk inancına eklemlenen Şamanist etkinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir (Bayat, 2011, C.1: 47).

Wilhelm Radloff'un derlediği bir Altay varyantına göre yukarıda bulunan 17 kat, ışık âlemi olan semayı (Gök'ü); aşağıda bulunan 9 ya da 7 kat ise karanlıklar âlemini meydana getirirler. Gök ile yer altı arasında bulunan yeryüzünde ise insanlar yaşamakta ve her iki dünyanın (gök-yer ya da dünya-öte dünya) etkisi altında bulunmaktadırlar. Böyle bir dünyanın oluşumunu yaratılış hakkındaki efsaneler anlatmaktadır. Radloff'un aktardığı bu efsanelerden birinde dünyanın yaratılması şu şekilde geçmektedir:

> *"Yer ve Gök yaratılmadan önce her şey sudur, yer yoktu, gök yoktu, güneş ile ay da henüz yoktular. O zamân, Tanrıların en yükseği, bütün vârlıkların başlangıcı, insân oğullarının ata ve anası* ***Tengere Kayra Kan*** *kendisine benzer bir vârlık yaratarak ona kişi (kiji) dedi. Kayra Kan ile kişi su üzerinde iki kara kaz gibi sakin sakin uçarak süzülürlerdi. Fakat kişi bu sonsuz sessizlikten hoşnut değildi, o, Kayra Kan'dan da fazla yükselmek istiyordu. Bu ölçüsüz hareketinden dolayı o, uçma özelliğini yitirdi ve derinliklere, dipsiz suya yuvarlandı. Boğulacak dereceye gelince, gereksinme karşısında Tengere Kayra Kan'ı (merhametli*

semâyı) yardıma çağırdı. Kayra Kan kişiye derinlikten kalkması için emîr verdi, sonra kişinin üzerinde oturarak suya karşı korunabilmesi için denizden bir yıldızın yükselmesini emretti. Kişi artık uçamadığı için, Kayra Kan yeri yaratmak istedi, bunun için kişiye, suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi ve bu toprağı suyun üzerine serpti. Kişi, sudan toprak çıkarırken kendisi için gizlice bir arazi yapmak amacıyla toprağın bir parçasını ağzında sakladı. Fakat yukarıya çıktığı zamân ağzındaki toprak şişti ve soluk alamaz oldu, eğer Kayra Kan ağzındaki toprağı tükürmesini emretmemiş olsaydı, boğulacak dereceye gelecekti. Kayra Kan tarafından yaratılan yer düz ve engebesizdi, fakat kişinin ağzından fışkıran toprak her tarafa sıçradı ve birçok yerde bataklık tepecikler meydâna getirdi. Kayra Kan kızgınlıkla kişiye ***Erlik*** *adını taktı ve onu ışık diyârından kovdu; bunun üzerine yer üzerinde yerleşsinler diye başka kişiler yarattı. Yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalın altında bir kişi yarattı. Bu dokuz kişi, bugüne kadar yeryüzünde yaşayan dokuz boyun ataları olmuşlardır.*

Erlik, yeryüzünün yeni sâkinleri olan insânlara bakıp bunların güzel ve iyi olduklarını görünce, Kayra Kan'dan, bu yaratıkları kendi eline vermesini ricâ etti. Kayra Kan onun bu ricâsını kabûl etmedi; bunun üzerine Erlik onları kötü yola sürükleyerek zorla kendi egemenliği altına geçmesini bildi. Fakat Kayra Kan, Erlik tarafından böylece kolaylıkla kandırıldıkları için insânoğullarına kızdı. Bu yüzden, bu ândan sonra kişioğullarını kendi hâllerinde bırakmaya karar verdi. Erlik'e tekrar beddua okuyarak onu karanlıklar diyârının üçüncü katına sürdü; kendisi için ise on yedi kat gökle onun sâkinlerini yarattı ve her zamân mesken olarak en yüksekteki on yedinci katı seçti. Şimdi, yalnız kalan kişioğullarının koruyucu ve öğreticisi olarak yüksek ***May-Tara****'yı geride bıraktı. Güzel semâyı gören Erlik de kendisi için bir semâ yapmaya karar verdi ve Kayra Kan'dan izin aldıktan sonra orada kendi emrindekileri yerleştirdi, bunlar, onun yoldan çıkardığı insânlar, yâni kötü rûhlardır. Oysa kötü rûhlar, Tanrının yeryüzünde yarattığı insânlardan çok daha iyi yaşıyorlardı. Bu durum Kayra Kan'ı öfkelendirdi, bunun üzerine o, Erlik'in semâsını yıkmak için* ***Mandışira Bahadır****'ı gönderdi. O zamân Mandışira'nın şiddetli darbeleri ile gök sarsıldı ve Erlik'in semâsı küçük parçalar hâlinde yere döküldü ve o zamâna kadar düz olan yeryüzünün şekli bozuldu, çünkü yıkılan enkazdan çok büyük dağlarla derîn*

uçurumlar ve onların arasında geçilmesi olanaksız ormanlıklar çıktı. Kayra Kan ise Erlik'i, güneş ve ayın bulunmadığı, yıldız ışıklarının etkilemediği en alttaki arz katına sürdü ve dünyânın sonuna kadar orada kalmasını emretti." (Radloff, 2009: 18-20.) Altay yaratılış anlatısının başka bir varyantı için bkz. Sakaoğlu-Duymaz, 2013: 168-176).

Dünyanın yaratılması ile alâkalı efsane ve destanlar hakikaten muazzam bir yığın olarak durmakta ve yaratılışa dair izahları ise pek tabi farklılaşmaktadır. Bu aslında anlaşılabilir bir durumdur; çünkü bütün bu anlatılar, insan akıl ve teknolojisi ile anlaşılması mümkün olmayan ontolojik ve etiyolojik bilginin toplumlarca açıklanmaya çalışılmasından ileri gelmektedir. Çeşitli kavimlerde varlığın meydana gelmesinin ya da yaratılmasının neden ve nasıllarını kendince açıklayan efsanelerin birbirine yakınlığı ve diğer efsanelere kıyasla birbirini daha kolaylıkla etkisi altına alması da işte bu sebepten ileri gelmektedir. Altay Türklerinde şamanlar arasında da bu efsanelerin birçok şekline rastlanmaktadır. Destanların en kapsamlı ve doğru olanları Altaylarda yaşayan Türklerden öğrenilmiştir (Candan, 2013: 74). Bu anlatılarda Museviliğin, Budizm'in, İslâm'ın, Hıristiyanlığın dolayısıyla Pagan tasavvuruna ait yaratılış anlatılarının izleri de bulunmaktadır (Radloff, 2009: 20-21).

Altay Türklerinin mitolojik olarak yukarıdaki gibi anlamlandırdığı husus yani dünyanın yaratılmasından sonra alakadar olunacak kısa bir konu ise bu dünyanın neyin üstünde durduğu konusudur. Yeryüzünün düşüp batmayacağı bir uçsuz bucaksız suyun (kozmik okyanus) üstünde durduğu tasavvuru ilk karşılaşılan anlayıştır. Bu anlamlandırılamayan hudutsuz suyun içerisinde bulunan *"yılan, ejderha, dev su kaplumbağası, dev balıklar"* gibi yaratıklar, su üzerinde sabit durabildiğinden dünyanın da bunların üzerinde durduğu mitolojik-kozmolojik inanışını ortaya çıkarmıştır. Bu hayvanların herhangi bir vesileyle kıpırdamalarının, dünyadaki felâketlerin, depremler ve tufanların sebebi olarak görülmesi neredeyse her toplumun mitolojik tasavvurlarında görünmektedir. Hatta bundan dolayı muhtelif destanlarda dünyayı tutan hayvanatın kımıldayıp felâketlere neden olmamaları için mitolojik kahramanlar dahi oluşmuştur (Çoruhlu, 2011: 107-108).

Yukarıdaki cümleden hareketle Altay coğrafyasının kuzey bölgelerinde mukim Teleüt Türklerine göre; *"Dört gök öküz, tabağa benzeyen dünyayı, altına girerek değil; kenarlarına koşulmuş olarak tutuyorlardı. Öküzlerin kıpırdamalarından, deprem oluyordu"* (Ögel, 2014, C.2: 321).

Türkolog Verbitski'nin Derlediği Altay Yaratılış Destanı ise şu şekildedir;

"Dünyâ bir deniz idi ne gök vardı ne bir yer,

Uçsuz bucaksız sonsuz, sular içindeydi her yer!

Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak,

Uçuyor arıyordu, katı bir yer, bir bucak.

Kutsal bir ilham ile nasılsa gönlü doldu,

Kayıptan gelen bu ün, ona bir çare buldu.

Göklerden gelen bir ses, Ülgen'e buyruk verdi:

-Tut önündeki şeyi, hemen yakala! Dedi.

Ülgen bu emre uydu, uzattı ellerini,

İçinden tekrarladı, Semanın sözlerini.

Denizden çıkan bir taş, fırladı çıktı yüze,

Hemen taşı tuttu, bindi taşın üstüne!

Artık Ülgen memnundu, rahatı bulmuş idi,

Üzerinde duracak bir yeri olmuş idi.

Göklerin emri ile, bulunca Ülgen durak,

Artık vakti gelmişti, gökleri yaratacak!

Ülgen hep düşünmüştü, ta göklere bakarak:

-Bir dünya istiyorum, bir soyla yaratayım!

Bu dünya nasıl olsun, ne boyla yaratayım!

Bunun çaresi nedir, ne yolla yaratayım!

Bir Ak-Ana (Ak-Ene) var idi, yaşardı su içinde,

Ülgen'e şöyle dedi, göründü su yüzünde:

-Yaratmak istiyorsan, sen de bir şeyler Ülgen,

Yaratıcı olarak, şu kutsal sözü öğren!

De ki hep 'Yaptım oldu!' başka bir şey söyleme!

Hele yaratır iken 'Yaptım olmadı' deme!

Ak-Ana bunu dedi, sonra kayboluverdi,

Denize dalıp gitti, bilinmez oluverdi.

Ülgen'in kulağından bu buyruk hiç çıkmadı,

İnsana bu öğüdü iletmekten bıkmadı:

-Dinleyin, ey insanlar! 'Var'a yok demeyiniz!

Varlığa yok deyip de, yok olup gitmeyiniz!'

Ülgen yere bakarak '-Yaratılsın yer!' demiş.

Bu istek üzerine, denizden yer türemiş.

Ülgen göğe bakarak: '-Yaratılsın gök!' demiş.

Bu buyruk üzerine, üstünü gök bezemiş!

Tanrı Ülgen durmamış, ayrıca vermiş salık,

Bu dünyanın yanına, yaratılmış üç balık.

Bu büyük balıkların, üstüne dünya konmuş,

Balıklar çok büyükmüş, dünyaya destek olmuş.

Dünyanın yanlarına, iki de balık konmuş,

Dünya gezer olmamış, bir yerde kalıp donmuş.

Bir başka balık ise, yere gerilmiş imiş,

Kapkaranlık kuzeye, başı çevrilmiş imiş.

Ortadaki balığın başı tam kuzeydeymiş,

Tufan hemen başlarmış, yönü az değişseymiş.

Onun başı her zaman, tam yönle durmalıymış,

Bu yön hiç değişmeden, kuzeyde olmalıymış.

Onun başı az düşse, tufanlar başlar imiş,

Tufanla taşan sular, dünyayı kaplar imiş.

Başı zincirler ile, bu yüzden bağlanmıştı,

Başın oynamaması, bu yolla sağlanmıştı.

Zincirler bağlanmışmış, ortadaki direğe,

Balık ne olur ne olmaz, kımıldamasın diye!

Tanrı balık işini verdi Mandı-Şire'ye

Mandı-Şire düzeltti, başı dönse nereye.

Günlerden bir gün yine, yer suya gömülmüştü,

Çünkü balığın başı aşağıya düşmüştü.

Dünya yaratılınca Tanrı rahatı seçti,

Oturmak için yine, Altın-Dağı'na geçti.

Çok büyük bir dağ idi, Altın-Dağ dedikleri,

Ayla Güneşe değer, gökteydi delikleri.

Bulunurdu Altın-Dağ, gökle yer arasında,

Ülgen de otururdu, bu dağın ta başında!

Dağın etekleriyse, dünyaya değmez idi,

Bir adam boyu kadar, durur da düşmez idi.

Dünya yaratılışı, altı günde olmuştu,

Yedinci günde ise, Bay-Ülgen uyumuştu.

Bir gün yattıktan sonra, Bay-Ülgen kalktı yine,

Etrafına bakındı, neler yarattım diye.

Bizimkinden başkaydı, kendine eş dünyası,

Onun eğildi yalnız, Ay ve Güneş dünyası,

Dokuz ayrı dünya, fazla yaratılmıştı,

Birer cehennem ile bir de yer katılmıştı.

Dünyaların büyüğü, Han-Kurbustan-Tengere,

Bu dünyalar içinde, yok o dünyadan üzerine!

Ülgen bu dünyasına, verdi yardımcı bir Han,

Bu Han'ın adı idi, Mangızın-Matmas-Burkan.

Tanrılar barınağı, Han-Kurbustan-Tengere,

Cehenneminin adı, Mangız-Toçiri-Tamu,

Altın-Telegey ise, onun yerin ise namı

Cehennemi yaparken, Tanrı hiç boş durmamış,

Matman-Kara adıyla, bir de mühür atamış.

Doksan dokuz dünyanın, ortancalar ortası,

Adı Ezre-Kurbustan, Tengere, Gök dünyası.

Bu dünya müdürünün kendisi de idi Han,

Belgein-Keratlu, Türün-Musıkay Burkan.

Kurulduğu yer ise, Altın-Şarka adlı yer,

Cehennemine herkes, Tüpken-Kara-Tamu der.

Biri bu Cehennemi idare eder baştan,

Bu da kutsal ruhlardan, bir Matman-Karakçı Han,

Dünyamıza gelince, dünyalar düzeninde,

En küçük olanıdır, insan yaşar içinde,

İnsanın dünyasına derler Kara-Tengere,

İdare eder onu, kutsal büyük May-Tere.

Dünya cehennemine, toptan Kara-Taş derler,

Kerey-Han adlı biri, onu idare eder.

Sanma ki bizim dünya dünyalar içre tektir,

Otuz üç katlı gökle, dünyâ çok çok yüksektir.

❖

Yine günlerden bir gün, Tanrı Ülgen denize,

Bakarak duruyordu, şaşırdı birdenbire,

Bir toprak parçacığı, sularda yüzüyordu,

Toprağın üzerinde, bir de kil duruyordu.

Toprak üstündeki şey, dedi, nedir acaba,

İnsan oğlu bu olsun, insana olsun baba,

Görünmeğe başladı, insan gibi bir şekil,

Birden insan olmuştu, toprak üstündeki kil.

İnsanda toplanmıştı, her çeşitten yeterlik,

Bu ilk insanın ise, adı olmuştu Erlik,

İnsan yaratan Tanrı, ortalardan kayboldu,

Erlik de yola çıktı, arayıp onu buldu.

Tanrı'nın gönlü temiz, yücelerden yüceydi,

-Bir küçük kardeşim ol! Diye, Erlik'e dedi.

Erlik Tanrın Ülgen'in kardeşi olmuş idi,

Fakat nedense kalbi, hırs ile dolmuş idi.

Erlik yaratılınca, gezip, tozup, eğlendi,

Aradan günler geçti, birden durup söylendi:

-Ben niçin olmayayım, Tanrı'dan daha yüksek,

Tanrı neden dolayı, göklerden olsun bir tek!

Ben niçin olmayayım hem kuvvetli hem yüce,

Bu bir kabahat mıdır, ben doğduysam yenice!

Daha ileri gidip, gözleri hırsla doldu,

Tanrı'yı kıskanarak, ezelî düşman oldu.

Güçlü Tanrı'ya baktı, kutsal gücü kıskandı,

Söylenmeğe başladı, kendi nefsine kandı:

-Ah! Keşki ben de böyle, insan yaratabilsem!

Dünya sâhibi olsam, dünya yaratabilsem!

Tanrı baktı ki Erlik, pek bir işe yaramaz,

Erlik'in varlığıyla bu dünya da yaşamaz.

Yarattı Mandı-Şire,adlı bir kahramanı,

Dedi Erlik yerine korusun bu insanı.

Mandı-Şire'den başka, kemikleri kamıştan,

Yedi kişi yarattı, etleri de topraktan,

Nefesiyle üfledi, tuttu kulaklarına,

Yedi insanın hemen, can geldi ruhlarına

Tuttu burunlarına, bir dahacık üfledi,

Akıl verdi, insâna, rûha akıl ekledi.

Kutsal er Mandı-Şire, insânı koruyacak,

Onu yaşatacaktı, düşmanları kovarak.

Ama İnsanoğluna biri lâzımdı ancak,

Onun idaresini, bir düzene koyacak,

Bunun için de Tanrı, May-Tere'ye verdi cân,

Dedi İnsanoğlunun başına oluver Han!" (Ögel, 2014, C.1: 465-469).

3.4. Kök Tengri

Türk inanç sistemi içerisinde Kök Tengri önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim bu inanç sisteminde, Kök Tengri en yüksek varlık olarak iktidarın merkezinde yer almaktadır (Kafesoğlu, 2015: 295). Orta Asya'da devlet kuran sülalelerin hepsinde Kök Tengri kültünün bulunduğu Çin kaynaklarından tespit edilebilmektedir (İnan, 1976: 16). Eski Türkçedeki "Tengri" kelimesi günümüzde kullanılan farklı Türk lehçelerinde bazı ses değişikliklerine uğramışsa da genel olarak kullanılmaya devam etmektedir (İnan, 1976: 18).

Türk inanç sistemi içerisinde en üst noktada bulunan Kök Tengri'yi işaret eden ibareler elbette yazıtlarda da geçmektedir. İlk olarak Kül Tigin Yazıtı'nın güney cephesinde yer alan gök ile alakalı kısımları inceleyecek olursak, hemen ilk satırda "Kök Tengri" inancına dair bazı izler nulunmaktadır. Yazıtın ilk satırında: *"Tengriteğ tengride bolmış türk bilğe kagan bu ödke olurtım" (*Orkun, 1986: 22) yazmaktadır. Bu söz aynı şekilde Bilge Kağan Yazıtı'nın şimal tarafında da yer almaktadır. Bu cümlenin günümüz Türkçesine tercümesini Hüseyin Namık Orkun şu şekilde yapmıştır: *"Göğe benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda [iktidar mevkiine] oturdum."* Bu cümleden Bilge Kağan'ın göğe benzetildiği, yani Tanrı'nın bir parçası (temsilcisi) olduğu ve Kök Tengri tarafından gökte yaratıldığı anlamı çıkmaktadır. Nitekim gök, Türkler için kutsaldır. Hükümdarın gökte yaratılması ile hakana bir kutsiyet atfedilmiştir. Zaten Türk inanç sistemine göre Türk hakanına Tanrı tarafından kut verilmektedir. Şayet kut verilmezse o kişi hükümdarlığa layık değildir.

Kül Tigin Abidesi ve Bilge Kağan Yazıtı'nda geçen bu ifadeye benzer bir cümle, Şine-Usu Yazıtı'nda da geçmektedir. Yazıtın kuzey tarafında yer alan *"tengride bolmış il etmiş bilğe kagan ben…"* ibaresi Hüseyin Namık Orkun tarafından *"Ben Tengride bolmış il itmiş bilge Hakan…"* şeklinde tercüme edilmiştir (Orkun, 1986: 164). Bu metinden de hükümdarın gökte yaratıldığı manası çıkmaktadır.

Kül Tigin Yazıtı'nın güney cephesinde yer alan *"Tengri yarlıkadukın üçün özüm kutım turu ö…ur ertiğ*" (Orkun, 1986: 26) şeklindeki ibarede görüldüğü gibi, yazıttaki bazı kısımlar hasar aldığı için tam olarak okunamamıştır. Muharrem Ergin, bu cümlenin günümüz Türkçesi'ne çevirisini, eksik kısımları da tamamlayarak şu şekilde yapmıştır: *"Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum"* (Ergin, 2009: 7). Bu cümleden anlaşıldığı üzere Bilge Kağan'ın hakan olması, tamamen Tanrı'nın buyruğuna bağlıdır. Yani Bilge Kağan, Kök Tengri buyurduğu için kağan olabilmiştir. Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde *"tengri küç birtük üçün akanım kagan süsi böriteğ ermiş, yagısı koyteğ ermiş"* cümlesi yer almaktadır. Hüseyin Namık Orkun, bu cümlenin çevirisini şu şekilde yapmıştır: *"Tanrı güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş"* (Orkun, 1986: 35). Bu metinde de Kök Tengri'nin verdiği güç sayesinde hakanın ordusunun, düşmana karşı üstün geldiği söylenmektedir. Ayrıca düşmanın koyuna, Türk ordusunun kurda benzetilmesi önemli bir detaydır. Nitekim koyun, eski Türklerde Kök Tengri'ye sunulan kurbanlar arasında yer almaktadır (Çoruhlu, 2017: 221). Burada düşmana karşı kazanılan zaferin, Tanrı'ya sunulmuş bir armağan olduğu düşünülebilir. Kurt ise Türklerin kutsal kabul ettiği hayvanlardan bir tanesidir. Kurt figürü Türk mitolojisi içerisinde, pek çok destan ve efsanede yer almıştır. Yaşar Çoruhlu bu metinde geçen kurt figürünün, Türk kozmolojisinde göğe bağlı olarak aydınlığın ve buna bağlı unsurların simgesi olduğunu belirtmiştir (Çoruhlu, 2017: 205).

Kül Tigin Anıtı'nın doğu tarafında yer alan bir başka cümle ise şöyledir: *"tengri yarlıkaduk üçün tört yeğirmi yaşımka tarduş budun üze şad ertim."* Hüseyin Namık Orkun'un, metinlerde geçen bu ibareyi günümüz Türkçesine tercümesi *"Tanrı buyurduğu için on dört yaşımda Tarduş milleti üzerine şad idim"* şeklinde olmuştur. Yine Kül Tigin Yazıtı'nın aynı yüzünde geçen bir başka ifadeyi Hüseyin Namık Orkun, *"anda kisre tengri yarlıkaduk kutım bar üçün ülüğim bar üçün ölteçi buldunıg tiriğrü iğitim…"* şeklinde okumuş ve *"Ondan sonra Tanrı buyurduğu ve talim olduğu için kısmetim olduğu için ölecek olan milleti diriltip doğrulttum…"* şeklinde tercüme etmiştir. Kül Tigin Anıtı'nda geçen

bütün bu metinlerden de anlaşıldığı üzere; hakanların tahta oturması, savaşlarda başarı kazanması, halkının refahını sağlaması tamamen Tanrı'nın buyruğuna bağlıdır. Her şey Tanrı buyruk verdiği için olur. Bu yüzden hükümdar olan kişi, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak budunu yönettiği için dikkatli davranmalıdır. Halkını adalet ile yönetmelidir. Hakan devletini hatalı bir şekilde yönetmeye başlarsa, tebaasına adil davranmazsa; Tanrı, Hakan'a vermiş olduğu kutu geri alır.

Tanrı buyruğu ile ilgili bir başka cümle ise Bilge Kağan Yazıtı'nın şimal kısmında geçmektedir. Bu yazıttaki cümleyi *"tenri yarlıkaduk üçün özüm olurtukıma tört bulundakı budunıg itdim yaratdım…"* olarak okuyan Hüseyin Namık Orkun, *"Tanrı buyurduğu [için] ben de tahta oturduğumda dört taraftaki kavmi tanzim ettim…"* biçiminde tercüme etmiştir (Orkun,1986: 36-56). Metnin bu kısmında Tanrı buyruğu haricinde bir de "*dört taraf*" ibaresi önemlidir. Eski Türklerde yön anlayışı dört taraflıdır. Mesela Kök Türkler güneşin yönlerine göre bir isimlendirme yapmışlardır (Ögel, 2014: 237). Bunun en güzel örneği Kül Tigin Yazıtı'nın cenup, Bilge Kağan Yazıtı'nın şimal tarafında geçen *"tokuz oguz beğleri budunı bu sabımın edğüti eşid, katıgdı tinle! İlğerü kün togusıka, birğerü kün ortasınaru, kurıgaru batısıkına yırgaru tün ortusınaru anda içreki budun ..m..k…"* ibaresidir. Hüseyin Namık Orkun bu cümlenin günümüz Türkçesine çevirisini şu şekilde yapmıştır: *"Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit; sağlamca dinle: ileri [doğuda] gün doğusuna, beri [güneyde] gün ortasına, geri [batıda] gün batısına, yukarı [kuzeyde] gece ortasına doğru [olan yerlerin] bu içindeki milletler hep bana itaat eder"* (Orkun, 1986: 22-23). Metinde de net bir şekilde görüldüğü gibi; ileri, beri, geri ve yukarı kelimeleri güneşin yönlerine göre isimlendirilmiştir. Ayrıca Orhun kitabelerinde geçmese de Türk mitolojisinde yönler, renkler ile de isimlendirilmektedir. Örneğin siyah renk kuzeyi, kızıl renk güneyi, mavi renk doğuyu, beyaz renk batıyı, sarı renk ise merkezi temsil etmektedir ve bu yönleri temsil eden her bir rengin, birden fazla anlamı vardır.

Orhun Yazıtları haricinde diğer yazıtlarda da Tanrı'nın buyruğu ile ilgili cümleler geçmektedir. Türk yazıtlarının hepsine yer vermek mümkün değildir. Ancak birkaç tane örnek ile bazı yazıtlardan bahsetmek yerinde olacaktır. Uybat nehri havalisinde bulunan üçüncü Uybat Yazıtı'nda Tanrı buyruğu ile alakalı olarak şöyle demektedir: *"üza tengri yarlıkadı k…"* Uybat III Yazıtı, maalesef hasar gördüğü için Tanrı buyruğu ile alakalı olan bu cümlenin ancak ufak bir kısmı kurtarılmıştır. Hüseyin Namık Orkun, bu metni şöyle

tercüme etmiştir: *"Üstteki gök buyurdu…"* Görüldüğü gibi yazıtlarda geçen "Tengri" kelimesi yerine Hüseyin Namık Orkun, "Gök" kelimesini kullanmıştır.

Kara Balgasunda bulunan Uygur Yazıtı'nda geçen *"bu tengrikenin tengride kut bulmış alp bilğe tengri Uygur kaganın bitiği"* cümlesi Hüseyin Namık Orkun tarafından şu şekilde tercüme edilmiştir: *"Bu tengrikenin Gökde saadet bulmuş alp Bilge Tanrı Uygur hakanının yazıtı"* (Orkun, 1986; 554-555). Bu metinde geçen "tengriken" sözcüğünün manasını bilmek, cümlenin anlaşılması açısından anahtar bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla ilk olarak "tengriken kelimesi burada hangi anlamda kullanılmıştır?" sorusunun cevabını aramak gerekmektedir. Saadettin Gömeç, *"Terken Unvanı Hakkında"* isimli makalesinde "tengriken" kelimesinin anlamını da bulmuştur. Saadettin Gömeç'in araştırmalarına göre Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lûgat-it Türk isimli eserinde, *"Tengri"* kelimesi açıklanırken, *"Tengriken"* sözcüğüne de değinilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, gayr-i Müslim Türklerin bilgin kimseye tengriken dediklerini söylemektedir. Yani bu kelime; Tanrı'ya tapan, bilgin, dindar, ileriyi gören manalarına geliyor olmalıdır (Gömeç, 2010: 110). Uygur yazıtında bu cümleyi şu şekilde tercüme etmek daha doğru olacaktır: *"Bu, Tanrı'ya tapan, gökte (tanrıda) kut bulmuş, Alp Bilge Tanrı Uygur Kağanı'nın yazıtıdır."* Bu metinde Alp Bilge Tanrı kısmındaki *"Tanrı"* kelimesi hakan, hükümdar, Tanrı'nın temsilcisi anlamlarında da kullanılmış olabilir. Nitekim Türk mitolojisinde, kağanların bazen Umay ve Ülgen şeklinde ünlendikleri bilinmektedir. Umay ve Ülgen, Türk mitolojisinde geçen ilah isimlerindendir.

Yine Türk mitolojisinde "bilge" ve "bilgelik" önemli bir yere sahip olan kavramlar arasındadır. Tanrı, bilinen ve inanılan en büyük bilgedir. Tanrının bu bilgeliği kut aracılığı ile devleti yönetecek kişiye aktarılır. Böylece bu kişi liderlik vasfına sahip ve insanlara yol gösteren kişi olarak bilge unvanına sahip olur. Bu unvan Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar arasında yaygın olarak kullanılmıştır (Yılmaz, 2014: 238).

3.5. Yer-Sub Kültü

Eski Türkler Kök Tengri ve gökte yer alan Tengri-ruhların varlığına inandıkları gibi tabiata da bir kutsallık atfetmişlerdir (İnan, 1976: 30). Nitekim Yer-sub ruhları insanlarla ilgili pek çok şeyi düzenlemektedirler. Mesela hayvanların çoğalması, sağlık ve kötülüklerden korunma onların sayesinde olmaktadır (Çoruhlu, 2017: 38). Altay Şamanlarında Yer-Sub, Ülgen ve Erlik gibi bir Tanrı olarak görülmekte ve onların koruyucu ruhu olduğuna inanılmaktadır (Potapov, 2012: 331).

Orhun Yazıtları'nda yer alan Yer-sub kültüne dair en açık metin, Kül Tigin Yazıtı'nın doğu cephesinde geçen şu sözlerde yer almaktadır: *"üze türk tengrisi ıduk yiri subı ança itmiş türk budun yok bolmazun tiyin, akanım ilteriş kaganıg, öğüm ilbilğe katunıg tengri töpesinde tutıp yüğerü kötürmiş erinç"* (Orkun, 1986: 34). Muharrem Ergin, yazıtta geçen bu metni şu şekilde tercüme etmiştir: *"Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup kaldırmış olacak"* (Ergin, 2009: 13). Metinden de açık bir şekilde anlaşıldığı üzere; Türk Tanrısı ve Türk kutsal Yer-subu (ruhlar), Türk milleti yok olmasın diye İlteriş Kağanı ve İlbilge Hatunu göğün tepesine götürmüş; böylece Türk budununu kurtarmıştır. Yani Yer-sub ruhları da Kök Tengri gibi Türkler üzerinde koruyucu bir rol üstlenmiştir.

Bilge Kağan Yazıtının şimal tarafında yer alan *"Yukarıda Tanrı, aşağıda yer buyurduğu için gözünün görmediği, kulağının işitmediği yerlere milletimi ileri gün doğusuna, beri gün ortasına, geri gün batısına, yukarı gece ortasına kadar götürdüm*" (Orkun,1986:57-58) sözünde görüldüğü gibi Kök Tengri'nin buyruğunun yanında yerin buyruğuna da değinilmiştir. Buradaki yer, Yer-sub kültünden gelen ruhlardan ve küçük ilahlardan başka bir şey değildir. Eski Türklerin yerin sözüne kulak vermeleri, onların Yer-sub ruhlarına (ilahlarına) verdiği önemi göstermektedir (Uğurcan, 2016: 46).

Eski Türklerde yer kültlerine bağlı olarak gelişen inançlardan biri de kutsal dağ ile ilgili olanıdır. Kutsal dağlar yeryüzünün merkezinde yer almaktadır ve dünyanın eksenini oluşturmaktadır (Çoruhlu, 2017:38). Bu durum, Türklerin göğe yakın olduğu için kutsallık atfettiği dağların bazılarına daha fazla önem vermesine vesile olmuştur. Bu dağlardan biri, hiç şüphesiz ki Ötüken dağıdır. Nitekim yazıtlarda Ötüken ormanı ile ilgili pek çok cümle geçmektedir. Mesela Kül Tigin Yazıtının güney tarafında *"Şimdi de fesat olmaksızın Türk hakanı Ötüken ormanında oturur ise ülkede de mihnet olmaz"* sözü geçmektedir. Yine aynı yazıtın cenup yüzünde *"memleket idare edecek yer Ötüken ormanı imiş"* ibaresi vardır. Kül Tigin Yazıtı'nın yine aynı yüzünde *"Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderir isen hiç mihnetin olmaz. Ötüken ormanında oturur isen ebediyen ülkeyi tutmuş olacaksın"* sözleri yer almaktadır. Yazıtın sadece bir yüzünde Ötüken ormanına bu kadar vurgu yapması, Ötüken'e verilen değeri kanıtlar niteliktedir. Ötüken devlet merkezi olarak kaldığı sürece, Türk budununun sıkıntı yaşamadan hayatını sürdüreceğine dikkat çekilmiştir. Çünkü Yer-

sub kültüne göre Ötüken dağı ve ormanının ruhları (veya tanrıları) bu bölgeye sürekli bereket verecektir. Hastalıkları yok edip kötülükleri def edecektir.

Kül Tigin Abidesi'nin doğu yüzünde *"Ecdadımızın hüküm sürdüğü yer, sular sahipsiz olmasın diye az kavmi tanzim ve teşkil edip…"* (Orkun, 1986:23-39*)* sözü geçmektedir. Yazıtın bu kısmı hasar gördüğü için tam olarak okunamamıştır. Ancak elimizde bulunan yazılı bölümden çıkarımda bulunmak mümkündür. Burada Yer-sub kelimesi, vatan manasında kullanılmıştır. Nitekim Yer-sub kültü büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültü derecesine yükselmiştir (İnan, 1976: 30). Yine Kül Tigin Yazıtı'nın doğu cephesinde; *"Gökmen yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye Az Kırgız kavmini tanzim ve teşkil edip geldik"* sözü yer almaktadır. Burada geçen "Gökmen yeri, suyu" ibaresi de yine vatan anlamında kullanılmıştır.

Vatan manasında kullanılan bir başka Yer-sub kelimesi ise Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzünde yer almaktadır. Bu yazıtta *"Yukarıdaki Tanrı ve mukaddes yer, sular amcam hakanın taliine yar olmadılar. Dokuz Oğuz kavmi yerlerini, sularını bırakıp Çine doğru gittiler"* (Orkun,1986: 64-66) sözü geçmektedir. Yer-subdan bahsederken mukaddes (ıduk) sıfatını kullanması, eski Türklerin Yer-subu kutsal kabul ettiğinin bir delilidir.

3.6. Atalar Kültü

Türklerde büyüklere, yaşlılara, babaya ve ataya saygı duyulurdu. Ölümden sonra da bu saygı devam ederdi. Ayrıca bu kişilerin ruhlarının mekân ve zamana bağlı olmaksızın geriye döneceği ve yaşayanlara zarar verebileceğinden endişe edilirdi. Ata ruhlarının rahat etmesi için eski Türkler; kutsal mağaralar önünde atalarının ruhlarına kurban sunmuşlardır (Tümer, 1991: 42). Ölümden sonraki yaşama inanıldığı için geniş kurganlar yapılarak, içine ölü ile birlikte ölünün şahsi eşyaları da yerleştirilirdi. Ayrıca uçmağa varan kişiye hizmetkâr olarak öldürdükleri düşmanları temsil eden ve balbal adı verilen taştan heykelcikler kurganlarının başına dikilirdi.

Atalar Kültü ile ilgili bilgiler ışığında, yazıtlarda geçen Atalar Kültüne dair tasvirleri incelenecek olursa, ilk dikkat edilen metin Kül Tigin Anıtı'nın doğu yüzünde geçen *"Babam hakan bu kadar ülke ve türeyi kazandıktan sonra uçu vermiş. Babam hakana Baz hakanı birinci Balbal dikmiş"* ibaresidir. Metinde de görüldüğü gibi, vefat eden babasının arkasından Baz hakanının birinci balbal olarak dikildiği söylenmektedir. Böylece Baz

hakanı, uçmağa varan İlteriş Kağan'ın ilk hizmetkârı olacaktır. Balbal kılma meselesi Bilge Kağan Abidesi'nin cenup kısmında *"cesur erkeklerini öldürüp balbal kıldım"* biçiminde yer almaktadır. Orhun yazıtları haricinde, Ongin Irmağı civarında bulunan Ongin Yazıtı'nda *"Cesur adamlarını balbal kıldı"* (Orkun, 1986: 128) şeklindeki ibare de yine balbal dikmekle alakalı yazıtlarda geçen bir başka cümledir. Görüldüğü üzere, balbal dikip ölen kişiye hizmetkâr olarak atamak, Atalar Kültü içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Yazıtlarda geçen ibarelerden anlaşıldığı kadarıyla cesur ve kahraman kimselerin, hükümdarlar ve kumandanlar gibi önemli şahsiyetlerin balbalları dikilerek, atalara hizmetkâr olarak atandığı düşünülmektedir.

Bilge Kağan Yazıtı'nın güney tarafında yer alan *"Bu kadar gayret edip babam hakan it yılının onuncu ayında yirmi altıda uçmağa vardı. [734] Domuz yılının [735] beşinci ayının yirmi yedisinde yuğ (yas töreni) yaptırdım. Bukag tutuk (vali) … babası Lisün Tay Sengün (generalin) başkanlığında beş yüz yiğit geldi. Kokuluk …. Kıymetli altın, gümüş getirdi. Yas töreni kokusu getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip …… Bunca kavimler saçlarını, kulaklarını kestiler ……. İyi cins atlarını, kara kakımlarını (samurlarını), gök sincaplarını sayısız getirip [hediye] koydular…"* ibaresinde Atalar kültüne dair pek çok önemli nokta görülmektedir. Uçmağa varan kağanın ardından yapılan yas töreni (yuğ), uçmağa varan kişiyi ululamak için yapılmaktadır. Cenaze töreni sırasında insanların saçlarını, kulaklarını kesmeleri (yüzlerini yırtmaları) ölen kişinin ruhunun kendilerine zarar vermemesi için yapılan bir uygulamadır. Yuğ sırasında getirilip dikilen koku, bugün Anadolu coğrafyasında da kullanılan tütsü olsa gerektir. Nitekim tütsünün kötü ruhları kovduğuna inanılır. Cenaze töreni için getirilen armağanlar, muhtemelen ölünün sonraki yaşantısında kullanması için kurganın içine ölü ile birlikte gömülmüştür. Sandal ağacı hakkında maalesef Türk mitolojisi içerisinde kayda değer bir bilgi yoktur. Ancak sandal ağacından tütsü yapıldığını bilinmektedir. Emin olmamakla birlikte getirilen bu sandal ağacından tütsü yapılıp yakılmış olma ihtimaline karşın bir çeşit sanduka yapılması ihtimali de vardır (Orkun, 1986: 130).

3.7. Ülgen

Türk Kozmogonisini anlamak ve yorumlamak için en önemli kaynakları başta Altay olmak üzere diğer yaratılış destanları oluşturmaktadır. Bu destanlar farklı yaratılış hikayeleri anlatıyor olsa da Türk destanlarında genel yapı aynıdır. Tüm destanların başlangıcı su mitidir. Evren henüz yok iken her yerin sularla kaplı olduğu destanlarda görülmektedir

(Yonar, 2018: 110). Altay yaratılış destanına göre evreninin düzenlenmesi üç aşamada gerçekleşirken evren tam anlamıyla altı günde oluşturulmuştur (Bayat, 2017: 95).

Ülgen karakteri ilk olarak Altay yaratılış destanında görülmektedir ve Ülgen, destanın merkezinde yer almaktadır. Destanda, Ülgen'in evreni oluşturmasından sorumlu olduğu görülmektedir. Ülgen, evreni yaratmaya başlamadan evvel sonsuz bir boşluk içinde gezinirken göklerden gelen bir ses duyar. Bu sesle birlikte sudan bir taş çıkar ve Ülgen onun üzerine oturarak bekler. Yine destanda, Türk mitolojisinde kadının ve doğurganlığın ilk sembolü olarak gösterilen (Bayat, 2019b: 38) ve suyun içinde yaşadığı söylenen Ak Ana, Ülgen'e seslenir.

"…Yaratmak istiyorsan sen bir şeyler Ülgen,

*De ki hep "yaptım oldu" başka bir şey söyleme…" (*Ögel, 1989: 433).

Ak Ana'nın bu şekilde seslenmesiyle Ülgen, evreni yaratmaya başlar. Ak Ana'nın bu şekilde hitap etmesi, "oldurma" ifadesini kullanması İslam ile de kısmî bir benzerlik göstermektedir. Bakara 117. Ayet;

"O, gökleri ve yeri örneksiz yaratandır.

Bir işe hükmetti zaman ona sadece ol der ve o da hemen oluverir."

Ülgen insanların koruyucusu ve iyiliğin sembolüdür (Anohin, 2006: 10). Destana göre Ülgen karakterinin, tanrı olup olmadığı net değildir. Dünya yaratılmadan önce Ülgen'in var olduğu ve asıl tanrı olan Kayra Han tarafından yaratıldığı bilinmektedir (Çoban, 2013: 195). Ülgen'e gaipten ve Ak Ana'dan gelen hitaplar, ona ne yapması gerektiğini söylüyor. Ülgen'in bu durumda yardımcı bir karakter olma durumu bulunmaktadır. Türklerin dini mitolojik sistemlerinin en tepesinde şüphesiz baş tapınma objesi olarak Gök Tanrı bulunmaktadır. Ancak onun antropomorfik karşılıkları veya tasavvurları olarak Ülgen, Erlik, Ak Ana ve Umay gibi yüksek dereceli ruhlar yer almaktadır (Bayat, 2018: 20). Ülgen adının efsanelerde geçmesine rağmen asıl tanrı değildir (Tanyu, 1980: 180). Bu durumu destekleyen diğer bir görüş ise Bay Ülgen'in destanda yaratıcı ve kâinat sahibi olarak görülmediği onun yardımcı bir ruh olduğudur (Ögel, 1989: 437). Karşıt bir durum olarak Altay şamanlarında Ülgen'in tanrı olarak kabul edildiği ve ona kurbanlar sunulduğu da bilinmektedir (Bayat, 2018: 16). Şamanların, Ülgen ve Gök Tanrı'ya ayrı ve farklı yerlerde ibadet ettikleri de bilinmektedir (Potapov, 2012: 289). Yine şaman inancına göre Ülgen,

Kayra Han'ın oğludur ve ateşi de yaratan kişidir. Ülgen gökyüzünden getirdiği biri ak diğeri kara olan taşları, avucu içinde ezdiği otlar üzerinde birbirine vurarak kıvılcım çıkarıp ateşi yakar. İnsanlar da böylece ateşi yakmayı öğrenir (Bayat, 2019a: 70).

3.8. Erlik

Türk Mitolojisinde yer alan ve Ülgen'in tam tersine bir karakter olan diğer bir dini tasavvur ise Erlik'tir. Erlik, karanlığın ve fenalığın savunucusu olarak görülmektedir. Ayrıca Şaman inancına göre Erlik, güneşin ve yerin parlamadığı Yeraltı Dünya'sının baş tanrısı konumunda görülmektedir (Potapov, 2012: 300). Erlik insanların kötülüğünü ister ve yerin dokuz kat altında yaşar. Bindiği hayvan kimi zaman siyah bir beygir kimi zaman ise gözleri kan kırmızı bir öküz olarak tasvir edilir ve bir de kara yılandan kamçıya sahiptir (Yörükan, 2017: 56). Mitolojide karşımıza çıktığı ilk yer olarak yaratılış destanlarını göstermek mümkündür.

"... Birden insan olmuştu, toprak üstündeki kil,

İnsanda toplanmıştı her çeşitten yeterlik

Bu ilk insanın ise adı olmuştur Erlik..." (Ögel, 1989: 435).

Erlik'in de yaratılmasının ardından dünya üzerindeki çatışmalardan biri olan iyi ve kötü arasındaki mücadele başlamış oldu (Ögel, 1989: 421). Verbitsky ve Radlof tarafından derlenen Altay yaratılış destanlarında Erlik'in insan olarak yaratıldığı göze çarpmaktadır. Ülgen her daim Erlik'i cezalandırabilecek bir kuvvete sahiptir. Türk mitolojisinde bulunan iyi ve kötü arasındaki çatışma her zaman iyiliğin kazanacağı veya kazanması gerektiği hususunda yönlenmektedir (Çoban, 2012: 13). Erlik hakkındaki düşünceler yine Ülgen gibi yardımcı bir ruh veya dini bir tasavvur olarak yoğunlaşmaktadır. Onun tanrı olduğuna yönelik düşüncelerde bulunmaktadır. Altay Şamalarının inanışlarına göre Erlik'in bütün kötülükleri göndermesinde tek bir amaç bulunmaktaydı. Erlik kendisi adına kurbanlar kesilmesini istiyordu. Eğer insanlar onun için kurban kesmez ise ölüm ruhlarını o insanlar için göndererek canlarını alırdı. Tanrı ve Ülgen için koç veya at kurban edilirken, Erlik için at ve koç kesilmez, genellikle kara boğalar kurban edilirdi. Bu kurbanlar için genellikle dikenli çalıların olduğu yerler tercih edilirdi (Bayat, 2017: 345-346). Erlik karakteri Ülgen kadar yaygın olmamakla birlikte Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't Türk'ünde dahi yer almamaktadır (Roux, 2011: 70).

3.9. Umay

Türk mitolojisi içerisinde yer alan Umay, bir çeşit Tanrıça ya da dişi ruh olarak tasvir edilmektedir. İlk olarak Umay adı eski Türk yazıtlarında görülmekte ve daha sonra ise Uygur yazıtlarında görülmektedir (Potapov, 2012: 338). Kırgızlar arasında Umay'ın iki farklı manası bulunmaktadır. Biri efsanevi bir kuş anlamına gelirken diğeri de kutlu bir kadın anlamı taşır (Gömeç, 2018: 704). Eski Türk yazıtları içerisinde Umay'ın adı ilk olarak Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde geçmektedir. Başka bir görüşe göre de Umay, Moğollardan Türklere geçen bir karakterdir (Baldick, 2011: 52). Hüseyin Namık Orkun yazıtta bulunan ibareyi *"umayteğ öğüm katun kutına inim kül tigin erat boldı"* şeklindeki okumuş ve *"Umaya benzeyen annem hatunun taliine küçük kardeşim Kül Tegin er adını aldı"* biçiminde tercüme etmiştir (Orkun, 1986: 44). Türk mitolojisi içerisinde Umay, kadınları ve çocukları koruyan bir ilahe ya da dişi bir ruhtur. Bu metinde anne, Umay'a benzetilmektedir. Onun kutu sayesinde Kül Tigin, adını almıştır. Bu yazıtta annenin kut alması hususu göz önüne alındığında, kağana Kök Tengri tarafından verilen kutun, hatuna da Umay tarafından verildiği düşüncesi doğmaktadır. Bu durumda Kök Tengri'yi temsil eden hükümdarın hanımının da Umay'ı temsil ettiği düşünülebilir (Çoruhlu, 2017:44-45).

Tonyukuk Yazıtı ikinci taş batı cephesinde yer alan ibare *"ben bilğe tonyukuk altun yışıg aşa ketlimiz ertiş üğüziğ keçe ketlimiz kelmişi alp tidi tuymadı tengri umay ıduk yer sub basa berti erinç neke tezerbiz"* yani tercümesi ile *"Ben Bilge Tonyukuk, Altun ormanını aşarak geldik. İrtiş ırmağını geçerek geldik. Buraya gelenler düşmanlar için cesur dediler; bizim geldiğimizi ise duymadılar. Kök Tengri, Umay, kutsal yer-sublar (bizim için onlara) gaflet verdi. Niye kaçıyoruz?"* şeklindedir. Savaşlardan önce yapılan konuşmalar orduyu motive etme konusunda mühim bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla burada Kök Tengri'nin, Tanrıça Umay'ın ve kutsal Yer-subların adının geçmesi orduya cesaret vermiştir. Nitekim Tonyukuk'un bu konuşmasının ardından Kök Türkler savaşı kazanmıştır. Bu metinden; Kök Tengri'nin, Tanrıça Umay'ın ve kutsal Yer-subların yardımı ile Kök Türklerin düşmana karşı üstün oldukları manası çıkmaktadır. Ayrıca Umay'ın çocukları koruyan bir Tanrıça olduğu göz önüne alındığında, savaş esnasında Kök Tengri'nin çocuklarının Umay tarafından korunduğu yorumu da yapılabilir (Bayat, 2017: 47). Umay Ana figürü, Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinin ardından da halk inanışları arasındaki yerini muhafaza etmiştir. Kazak Türkleri arasında Umay Ana'nın gönlü temiz olan kişileri yardım ettiği inanışı çok yaygındır. Umay Ana ile ilgili bir hikâye şu şekilde aktarılmaktadır. Hasta olan oğlu için

anne doktorlardan yardım ister ancak deva bulamaz. Bir gün eve dönerken yolda bir alıç ağacı görür ve o ağacı Umay Ana'yı kendine kucak açmış bekler gibi görür. Ardından çocuğun hamail bileziğini Umay Ana'ya hediye eder gibi ağacın dalına takar. Bilezik koparak boncuklar yere düşer ve her düştüğü yerden bir su fışkırır. Kadın bu suları çocuğuna içirerek onun deva bulmasını sağlar. (Yıldırım, 2012: 2107).

Umay Ana, Şamanizm etkisiyle iki farklı karaktere ayırmıştır. İlk Umay Ana figürü, aile bireylerinin ve çocuklarının kutsal koruyucusu olan Umay'dır. Güçlü ve Türklerin hamiliğini üstlenen bir yapıya sahiptir. İkinci karakter ise Kara Umay'dır. Kara Umay figürü kötülük karakterine sahiptir. İnsanlara ve çocuklara, karşılaştığı yerde zarar verip öldüren bir figür olarak betimlenmiştir (Bayat, 2018:47-55).

Umay'ın ismi Altın Köl I. Yazıtı'nda da geçmektedir. Ancak burada dişi bir ruh ya da tanrıçadan ziyade bir bey olarak anılmıştır. *"Bu bizim adımız Umay beğdir"* şeklinde yazılmış olan bu cümlede geçen Umay ismi bir kişi adıdır. Yaşar Çoruhlu 'ya göre bu durum gayet doğaldır; çünkü söz konusu olan tanrıça (dişi ruh) insanların doğumuyla ilgilenmektedir. Bu nedenle bu kutsal varlığın ismi cinsiyet fark etmeksizin insanlara verilebilir. (Çoruhlu, 2017: 44).

4. TÜRK KOZMOGONİSİNE GÖRE ASTROLOJİ

Astroloji M.Ö. birinci bin yıllarda ortaya çıkmıştır. İnsanoğlunun kişisel ihtiyaçları dışında, devletlerarası ilişkilerde, savaşlarda, zirai alanlarda, göç gibi zamanlarda insanlar günlük yaşantılarını kolaylaştırmak için gökyüzü cisimleriyle, yıldızların ilmiyle ilgilenmişlerdir. Yıldızların hareketlerini, Ay'ın evrelerini gözlemleyerek takvimler oluşturmak suretiyle yaşantılarının bir parçası haline getirmişlerdir. İlk zamanlarda ilkel olarak (taş, ateş, su, ağaç, bulut, kemik gibi) fallarla bilinmeyene ilgi duymuşlar ve zamanla bunu çeşitli aletlerin yardımıyla da sistemleştirerek fallar yerini astrolojiye bırakmıştır. Astroloji de günümüzde astronominin (kozmografyanın) gelişmesine etken olmuştur (Semen, 2004: 1).

İlkel zamanlarda gökyüzü cisimleriyle, doğa ile Ay ve Güneş'in hareketleriyle hemen hemen pek çok toplumun ilgilendiği gibi Türkler de ilgilenmiştir. Bu ilgi ve merak Türk toplumunu çok daha farklı yerlere taşımıştır. Biz ulusumuzun yalnızca destanlarına dahi baktığımız zaman Gökyüzü olaylarının, doğanın, yıldızların çok geniş yer tuttuğunu, Türk toplumu için ne kadar önemli olduğu görülecektir. Bunun sebebi destanlarımızın, kültürümüzün astrolojik ve astronomik gözlemlerle dolu olmasından ileri geliyor. Avrupa'da kavimler neredeyse yontma taş çağında iken ve Yunan düşünürleri daha yaşamamış iken eski Türklerin yıldız-biliciliği, gökyüzü takvimleri ve gökyüzü gözlemleri vardı. Eski Türk kavimlerinde astroloji veya yıldız bilimi evrenin en önemli algılayış biçimlerinden biri idi. Türkler bu evreni anlamlandırmaya önem vermiş ve bunu yaşantılarında simgeleştirmişlerdir. Bu durum Yaradılış, Türeyiş ve Ergenekon destanlarında da görülmektedir. Yaratılış destanı Alp Er Tunga destanı, Göktürk destanı ve Türeyiş destanı gibi pek çok destandaki mitolojik hikâyelerde de astronomik ve gökyüzü hareketleri ile ilgili pek çok bilgi de vardır. Bu bilgiler ışığında şu söylenebilir ki; İslamiyet öncesi tarihimizde gökyüzü gözlemlerini fazlası ile kullanan Türkler olmuştur (Semen, 2004: 14).

Türklerin gökyüzü incelemeleri sonucu Orta Asya'da Hun ve Hun sonrası ortaya çıkan takvimler, ilk takvimler olarak kabul edilebilir. Hunların bir kolu olan Haldeyler gözlemleyebildikleri gökyüzü cisimlerinin dönüşlerini öğrenerek bugün için bile geçerli olan "güneş ve ay takvimlerini" hazırlamışlardır. İleri zamanlarda "mevsim döngüleri", "zirai uygulamalar" ve "göç zamanlarının belirlenmesi" için de yine bu takvimler kullanılmıştır.

Türkler çok eskiden beri "On iki hayvanlı Türk takvimi" diye bilinen takvimi kullanmışlardır. On iki Hayvanlı Türk Takvimi adeta Türklerin kültürel DNA'sı gibi kodlanmıştır. Geçmişten günümüze Türklerin hâkim olduğu coğrafyalar içerisine baktığımız zaman On İki Hayvanlı Türk Takviminden izler bulunan çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bazı bilim adamları bu takvimin Çinliler, Mısırlılar veya diğer farklı medeniyetlerden alındığını söylemişlerse de batılı Türkolog ve Sinologlar (Çin tarihi, kültürü ve dili ile uğraşanlar) sağlam belgeler karşısında bu takvimin Türklere özgü ve onların icadı olduğunu itiraf etmişlerdir (Taykul, 2007: 1). E. Chavannes, bu konuda şunları söylemektedir: "Beni hiçbir şey bu takvimi Türklerin icat ettiklerine dair olan fikrimden alıkoyamaz. (On iki hayvanlı) devre sistemi, Çin zihniyetine uygun değildir ve kötü temsil edilmiş alıntıdır. Hâlbuki Türklerde devre, bütün kronolojinin esasıdır ve Türk düşüncesine uygundur." Aslında On İki Hayvanlı Türk takviminin kime ait olduğundan ziyade pek çok kültürü etkileyerek büyük bir kültürleşmenin ürünü olduğu üzerinde durmamız gerekiyor. Bugün hala yapılan çalışmalar neticesinde Göbeklitepe'de Türklerin Kün-Ay ve Eb tamgaları vardır. T şeklinde ki dikili taşların üzerinde Türklerin 12 hayvanlı takviminden 8 tanesi var olarak bulunmuştur. (Resim: 21)

Eski zamanlarda yaşayan Türk halkları, Gökyüzü ile yakından ilgilenmiş bu ilgilenme ise onların yaşamlarına, kişilik özelliklerine, kâinatı algılama biçimlerine, madde ile mana çerçevesinde evreni anlamaya kadar gitmiştir. İlk dönemler bu gözlemler ihtiyaçlara binaen yapılmış olsa da zamanla yaşamlarının bir parçası haline gelmiştir. Yıldız-gözlemciliği, gezegenleri keşfetme, Ay ve Güneş'in hareketlerini izlemeleri sonucunda Türkler; "Güneş'e Kün, Ay'a Ay, Merkür'e Cüzen, Mars'a Cetegey, Jüpiter'e Tennir, Satürn'e ise Keram" isimlerini vermişlerdir (Semen, 2004: 2). (Resim: 22) Moğolistan Geyikli Taşlar Üzerindeki ve Kazakistan Üst yurttaki Bayat Boyu Tamgası muhtemelen Güneş sembolüydü. Bu sembolün altındaki çizgi işareti, onun gökyüzünde uçan bir şey olduğunu göstermektedir. (Resim:23-24)

Yıldızları keşfetmeleri ve onlara isimler addetmeleri sonucu her birini 30 derecelik açılarla bölerek "36 ara burç, 12 ana burç" sistemini oluşturmuşlardır. Oluşturdukları ve sistemleştirdikleri burçların insan karakteri üzerine etkilerini incelemişler, yıldızlara ve diğer gök cisimlerine bakarak kadere dair bilgi edinmeye çalışmışlardır. Kişilerin doğum haritaları çıkarılarak doğduğu vakitte gökyüzünde etkili olan yıldızlara ve diğer gezegenlere bakarak kişinin kader çizgisi üzerine fikir sahibi olmaya çalışmışlardır. Eski dünyada burçlar

önemsenmiştir. Öyle ki iki genç evleneceği zaman her birinin doğum haritaları çıkarılır, birbirlerine karşı uyum tablosuna bakılır eğer burçları uyumlu ise evlendirilirlerdi. Burçları uyumlu fakat belli bir yaştan sonra etkili olacak olan yükselen burçları uyumsuz ise evlendirmezlerdi.

36 ara burcun her birini ise 10'ar derecelik yani 10-12 günlük sürelerle ayırmışlardır. (Batı astrolojisinde kullanılan bu "dekanat ve deka sistemi" de ilk olarak yine Türkler tarafından keşfedilmiştir.) Modern çağda eldeki imkânlarla dahi ancak keşfedilen sistemi binlerce yıl öncesinde kendi imkânları doğrultusunda kullanarak tutarlı ve net bilgiler elde etmişlerdir. Türklerin 36 ara burcu olan tabloya baktığımız zaman ilk burç, 21 Mart ile baharın başlangıcı olan Toruk'tur. Bu aynı zamanda baharın başlangıcı sayılır (Semen, 2004: 3).

Koç ya da Boğa sembolü olarak görülen bu simge. Koç burcu ve Boğa burcu dönemleri yani Bahar mevsimini ifade eder, Türkler için yeni yılın başlangıcı olarak kabul edilir. Doğanın yeniden doğması, canlanması, Güneşin Koç burcuna girmesi "Nevruz" Güneşin Boğa Burcuna girmesi "Hıdrellez" şeklinde kutlanır.

Türklerde 12 ana burç aslında 12 aya karşılık gelmektedir. Aylara şöyle isimler vermişlerdir. Ocak'a Başil, Şubat'a Bayrım, Mart'a Ayuznu, Nisan'a Toturnu, Mayıs'a Hıçakay veya Karaçay lisanı ile Hıçauman, Haziran'a Rukkul, Temmuz'a Eliya, Ağustos'a Kırkar, Eylül'e Kırkauz, Ekim'e Etıyık, Kasım'a Abentonkuk veya Karaçayca Abıstol, Aralık'a Endreyük. (Resim 25)

12 ana burç ise aslında 12 dolunayı temsil eder. Her bir dolunay diğerinden daha farklı sosyal etkilere sahiptir ve her bir dolunayın önemli etkileri vardır. Bu etki, kişinin karakteristik özellikleri, kader çizgisi ve doğrudan insan üzerinedir. Hunlar, Tennir yani (Jüpiter), Kontuk (Uranüs) ve Anmat denilen yörünge düzlemi hakkında bilgiler vermişlerdir. Örneğin Uranüs'ün gökyüzünde çok silik bir gezegen olduğunu söylemişlerdir. Bunların yanı sıra yıldız grupları olan takımyıldızları da keşfedilerek yine takımyıldızlarını da isimlendirmişlerdir. Türk boylarının tamgalarında da takımyıldızlarının resmedilişleri görülmektedir. Yedi yıldızdan oluştuğu için, "Yitiken" ya da "Yedi Hanlar" olarak bilinir. "Büyük kepçe" olarak da adlandırılır. Bu kepçeden, yeryüzüne Nisan Yağmurları yağdığı düşünülür. Nisan ayı başlarında, kepçenin ağzı aşağı doğru bakınca, Yağmurlar yağmaya başlar.

Kazakistan saymalı taştaki bu arkeolojik sanat, güneşin boğa burcundaki konumunu ifade ediyor. Türklerde dağ tekesi ve geyik cinsinden hayvanlar "Sıgun" otu yiyerek Ölümsüz olmuş kutlu hayvanlardır. Geyik, Türklerce kutsal bir hayvan olup Türk mitolojisinde ve masallarındaki yeri çok büyüktür (Ögel, 2014: 569). Ayrıca şehitleri yani alpleri tanrının kapısına taşıyan bir gökyüzü bineği olarak da bilinir. Bu yüzden Moğolistan'daki pek çok bengütaşın üzerine yukarı doğru uçan geyik resimleri işlenmiştir.

Eski Türk toplumlarında ölüleri gömme olayı farklılık göstermekte, ölüme geçiş merasimleri ve bu merasimler etrafında gerçekleştirilen defin işlemleri oldukça çeşitlilik göstermektedir. Türkler çok eski dönemlerden itibaren ruhun ölümsüz olduğuna inanan, ölen kişilerin ikinci bir hayatının başlayacağına ve orada da yaşadığı dünyadakine benzer bir hayatın olduğuna dair inanışlar bilinmekteydi. Bu nedenle ölen şahsın mezarına bir takım kıymetli olduğu düşünülen silahı, atı, takıları, elbiseleri gibi bazı eşyaları ile birlikte gömülüyorlardı. Ölen kişiler için de farklı uygulamalar düzenlenmekteydi. Mesela ölenlerin naaşları ilk önce çadırlarda tutulur sonrasında kurganlarda (mezar) bu çadıra benzer bir şekilde oluşturulmaktaydı. Ölen kişiler farklı uygulama ve yöntemlerle gömülürdü. İnsan cesedinin yakılması, teşhiri veya gömülmesi gibi uygulamalar Türklerde ölümün doğal bir gerçek olduğunun da göstergesidir (İnan, 1947: 498).

Türkler sevdiklerinin ölümü üzerine çok fazla üzüntü duyarlar ve yas olarak ölen kişinin ruhunu rahatlatmak amaçlı yuğ adı verilen törenler düzenler, ölen kişi eğer devlet büyükleri arasından ise mumyalama yapılır, kişiler için ağıtlar yakılır, kahramanlıklarını anlatan şiirler okunur onun adına kurbanlar kesilerek yas türküleri söylenir ve 'ölü aşı' yemeği adı verilen büyük törenler yapılırdı. Ayrıca savaşa önem veren ve savaşçı bir millet olan Türkler hayatta iken öldürdükleri düşmanlarının öldükten sonra kendisine hizmet edeceği inanışı olduğu için mezarlarına öldürdüğü düşmanlarını temsil ettiğini düşündükleri balbal adını verdikleri taşlar dikilmekteydi.

4.1. Güneş

Eski Türklerde son derece önemli bir yere sahip olan Güneş, genellikle Ay ile birlikte anılmaktadır. Hunlar Güneş'i "Kün" diye adlandırmışlardır. Bu kelime şu an "Gün" olarak kullandığımız kelimenin kökenidir (Kıyak, 1998: 134). Buna rağmen Güneş'in Ay'a karşı açıkça bir üstünlüğü bulunmakta bu yüzden en çok onun adı zikredilmektedir (Roux, 1994: 104). Özellikle Kara Kitanlarda Güneş "Tanrıların en büyüğü" şeklinde anılırken, Ay ise bir

uğursuzluk alâmeti olarak anılır ve herhangi bir kült konusu edilmemektedir (Roux, 1994: 105). Güneş'in, Ay'a göre daha ön planda olmasında etkili olan bir diğer sebep te yaşanılan coğrafyanın etkisidir. Çünkü Türkler her zaman Güneş gören coğrafyalarda yaşamışlardır. Hiçbir zaman Çin ve Hindistan gibi üzeri bulutlarla kaplı ve pek Güneş göremeyen coğrafyalarda yaşamamışlardır (Ögel, 1995: 187).

Güneş'in, Dünya için bilinen en büyük ısı ve ışık kaynağı olduğu düşünülürse ona verilen önem çok da inanılmaz gelmeyecektir. Dünya için hayati öneme sahip olması bir kenara, sadece görüntüsü itibarıyla bile üstünlüğün sebebini anlamak mümkündür. Bu nedenle, Ay ile karşılaştırıldığında ondan daha yüce bir şekilde algılanması oldukça doğaldır.

Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre Hunlar hem Güneşi hem de Ay'ı yüceltmişlerdir. Herhangi bir işe başlamadan önce Güneş ve Ay'ın durumuna bakmışlardır. Ayrıca Hun Tanhusunun her sabah çadırından çıkarak Güneş'i selamladığı ve bu geleneğin sonraki birçok Türk devletinde de devam ettiği bilinmektedir (Mandaloğlu, 2004: 113). Güneş inancının temellerine baktığımızda yine Çin kaynaklarından elde edilen bilgiler ışığında, Türklerin bu geleneği Hiung-nulardan devraldıkları anlaşılmaktadır. Güneş, yaşamın kaynağı olarak anlatılmıştır. Ayrıca Ay'ı ortaya çıkaran da yine Güneş'tir (Roux, 2011: 94). Çünkü Ay, Güneş'in ışığını yansıtır. Bu da yine Güneş'in Ay'dan üstün tutulmasında göze çarpan bir diğer etken sayılabilir.

Güneş'in kutsallaştırılması elbette sadece Türklere has bir durum değildir. En eski uygarlıklardan biri olarak kabul gören Mayaların da Güneş'i bir tanrı olarak gördükleri ve hatta belli aralıklarla ona kurbanlar ve hediyeler adadıkları da hemen herkes tarafından bilinen bir durumdur. Güneş'e dair inanışların bu denli benzerlik göstermesi medeniyetler arasında etkileşim olabileceği düşüncesini doğursa da etraflıca düşünüldüğünde buna çok da gerek olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü sadece benzer coğrafyalar ve benzer hayat tarzlarına sahip toplumlarda da benzer inanışlar görülebilmektedir.

Eski Türklerin inanç sisteminde Güneş ve Ay yüceltilmiş olsa da Gök-Tanrı inancı yine her şeyde olduğu gibi onların da temeline konumlandırılmıştır. Buna göre Güneş ve Ay insanın ölümlü olmasına karşın ebedidirler. Normalde ışık ve güç sahibi olmamalarına rağmen ışık ve güçlerini tanrıdan alırlar (Kıyak, 1998: 134). Yine Çin kaynaklarından edinilen bir diğer bilgiye göre Hunlar, Güneş'e olan saygılarından dolayı otağlarının girişini

Güneş'in doğduğu yöne yani Doğuya çevirmişlerdir (Kıyak, 1998: 134-135). Buradan anlaşılabileceği gibi Hunlar için Güneş Doğuyu simgelemektedir. Ay ise Batıyı simgeler. Ancak Altay destanlarında durum biraz daha farklıdır. Gök Kartalının sol kanadı Ayı, sağ kanadı da Güneş'i kapatmaktadır. Kartalın kafası Doğuyu gösterirken Güneş Güneyi, Ay da karanlıklar ile geceler diyarı olan Kuzeyi göstermektedir (Ögel, 1995: 187).

Güneş, Türklerin yaratılış destanında da rol oynamaktadır. Bunlardan birine göre, yaratılış esnasında "Gün Ana" göğün yedinci katında bulunmaktadır. Altay Türk inancına göre insanları korumakla görevlendirilen "Suyla" adlı ruh da Güneş'in kırıntılarından yaratılmıştır. Ayrıca Türk destan geleneğinde yiğitlerin yemin ederlerken "Güneş bizi korur" dediği aktarılmaktadır (Beydili, 2004: 227). Burada Güneş'e dair bir kişileştirme yapılmış olduğunu gözden kaçırmak imkânsızdır. Hatta cinsiyet bile yüklenmiş olan Güneş, dişi bir varlık olarak betimlenmiştir ki bunun başka örneklerine rastlamak da mümkündür.

Bu örneklerden bir tanesi şu şekildedir; bir efsaneye göre Güneş Sıcaklığı, Ay ise soğukluğu temsil eder. Bir hakanın çok güzel bir kızı vardır. Kızı evlilik çağına gelince hakan onu kutlu biriyle evlendirmek istemiştir. Bu nedenle Güneş ve Ay'ı yere indirmiştir. Hakan, kızının tenceresinde su kaynatmış, Ay bu suya dokununca su buz kesmiştir. Böylece hakan Ay'dan hoşlanmamış ve Güneş'i çağırmıştır. Güneş ise odaya girer girmez ortalığı yakıp kavurmuş ve hakan onu da beğenmemiştir. Daha sonra kızını kutlu biriyle evlendirme düşüncesinden vazgeçmiştir (Cebeci, 2016: 40-41).

Özbek yazar İmami'nin 17. Yüzyılda kaleme aldığı "Hanname" adlı eserinde yer verilen başka bir yaratılış destanına göre ise; ateş ve suyun birleşmesinden oluşan buhar yedi kat göğü, oluşan kül de yedi kat yeri meydana getirmiştir. Güneş, Ay, yıldızlar, Azazil (Şeytan) ve perilerin halkları da ateşten yaratılmıştır (Boratav, 2011: 94).

Güneş'in, Ay'ın ve yıldızların kutsallığına dair geleneklerden bazıları günümüzde de halen sürdürülmektedir. Elbette mitolojimizde büyük öneme sahip bu kavramların İslamiyet ile birlikte birden yok olması düşünülemez. Bu nedenle bir kısmı sadece şekil değiştirmek suretiyle varlığını devam ettirebilmiştir. Buna örnek olarak; hamile bir kadının rüyasında Güneş'i görmesi kızı olacağına dair bir işaret olarak görülür. Bununla birlikte sürdürülen bir diğer halk inanışı da günbatımına bakmanın hoş karşılanmadığıdır (Beydili, 2004: 228).

Günümüzde halen devam eden geleneklerden bir diğeri de Güneş ve Ay tutulmalarına yüklenen anlamda yatmaktadır. Yakutlara göre Güneş ve Ay kardeştir. Hatta bazı

kahramanlar, onların isteği üzerine türemiştir. Şamanlar da Güneş ve Ay'a saygı göstergesi olarak giysilerine metal halkalar bağlamaktaydılar. Yakutlar ayrıca Güneş ve Ay'la savaşan ve bazen onları karanlık dünyalarına hapseden kötü ruhlardan bahsetmiştir. Onlara göre Güneş ve Ay tutulmalarının sebebi budur. Bugün Türkiye'nin çeşitli yerlerinde tutulma sırasında davul çalınarak gürültü yapılması geleneğinin kökeni budur. Bu eylemde çıkartılan gürültü ile Güneş ve Ay, bu karanlık ruhlardan kurtarılmak istenmektedir (Çoruhoğlu, 2000: 23).

Görüldüğü üzere Türkler tarih boyunca Güneş'e ve Ay'a pek çok kutsiyet yüklemişlerdir. Çoğunlukla da Güneş'i dişi olarak betimlemişlerdir. Dünya'da canlılığın sürmesinde rolünün son derece büyük olmasından dolayı, ona "Gün Ana" denmiştir. Nasıl, bir anne çocukları için hayati önem taşıyorsa Güneş de Dünya üzerindeki tüm canlılar için hayati derecede önemlidir. "Ana" benzetmesinin altında yatan esas sebep de budur. Ay ve yıldızlara da büyük önem verilmiş olmasına rağmen Güneş'in ayrı bir yere sahip olduğu su götürmez bir gerçektir.

4.2. Ay

Ay kültürü de en az Güneş kültürü kadar önemlidir ve dolayısıyla hemen onun kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Birçok yerde Güneş'le beraber kullanıldığından ve özellikle yer yer Güneş'ten geri plana itildiğinden onun kadar dikkat çekici olmayı başaramamıştır. Ancak bu durum kesinlikle daha önemsiz olduğunu göstermemektedir. Bunun pek çok kanıtı mevcuttur. Özellikle "Güneş" konusunda bahsi geçen Hun Tanhusunun, tıpkı her sabah otağından çıkıp Güneş'i selamlaması gibi her gece de otağından çıkıp Ay'ı selamladığı yine aynı Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır (Mandaloğlu, 2004: 113).

Benzer bir diğer örnekse tıpkı "Gün Ana" gibi "Ay-Ata" kültürünün varlığından verilebilir. Bu bilgi pek çok kaynakta geçmektedir. Türk düşüncesinde ve destanlarında "Güneş" dişi "Ay" ise erkek olarak nitelendirilmiştir. Anadolu'da ise Ay Dede olarak anılmaktadır. Mısır'daki bir Türk-Memlûk efsanesine göre; "… Güneş Saratan Burcuna girdiği zaman suyu ve toprağı ısıtıyordu. Mağarada toplanan balçıklardan türeyen Türklerin ilk atası Ay-Ata adını alıyor… "(Ögel, 1995: 187). Günümüzde halk arasında "Ay Dede" olarak anılmaya devam etmektedir.

Ancak Ay, hep "Ay-Ata" veya "Ay Dede" olarak adlandırılmamaktaydı. Ay, önceleri kadın gibi tasvir edilmiştir. Hatta Yakutlarda Ay ile ilk kadın arasında bağlantı olduğu için günahkâr kadınlar ona yakararak af dilemekteydiler (Beydili, 2004: 76). Ay'ın kadın olarak bir diğer betimlemesi de şöyledir; Bir efsanede Ay ve Güneş'in iki güzel kız olduğu anlatılır. Ancak Güneş, Ay'ı kıskanmaktadır. Bu yüzden Güneş, Ay'ın yüzünü tırmalamıştır. Buna göre Ay'ın yüzeyindeki lekeler böyle oluşmuştur (Çoruhoğlu, 2000: 23). Ay'ın yüzeyindeki lekelerin oluşmasına dair diğer bir efsane ise Ay'ın Güneş'e göre niye daha az ışığa sahip olduğu ile bağlantılı anlatılmıştır. Efsaneye göre; başlangıçta ikisinin de pırıltısı aynıdır. Ancak daha sonra tanrı, gün ile gece arasındaki farkı belirlemek için Cebrail'e Ay'ın ışığının bir kısmını alıp Güneş'e vermesini emretmiştir. Tanrının isteğini yerine getiren Cebrail Ay'ın yüzeyine kanatlarıyla sürtünür, bu da Ay'ın yüzeyindeki lekeleri meydana getirir (Boratov, 2011: 95).

İslam dinindeki meleklerden biri olan Cebrail'den de anlaşılabileceği üzere, bu efsane İslamiyet sonrası dönemde ortaya çıkartılmıştır. Bu bilgi; Türklerin bazı eski inanışlarını, İslamiyet sonrasında değiştirerek de olsa devam ettirdiklerine bir diğer kanıt sayılabilir.

Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un annesinin üzerine düşen Ay ışığından hamile kaldığı anlatılmış, böylelikle Oğuz'un bir "Tanrı Oğlu" veya "Gök Oğlu" olduğuna inanılmıştır. Ayrıca Ay ışığından hamile kalma efsanesi Moğollarda da mevcuttur (Beydili, 2004: 76). Cengiz Han'ın annesinin de yine bacadan düşen Ay ışığı ile hamile kaldığı anlatılır. Bahsedilen Ay ışığınınsa kimi zaman bir kurt şeklinde indiği anlatılmıştır (Kıyak, 1998: 137). Buradaki betimlemelere bakılırsa Ay'ın dişi olmaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır.

Hunların herhangi bir işe başlamadan önce Güneş'in ve Ay'ın durumuna baktıklarından "Güneş" konusunda bahsedilmiştir. Bununla ilgili olarak yine Çin kaynaklarında bahsedilen bir diğer husus da Hunların, Ay dolunay evresindeyken savaş başlatmaktan kaçındığıdır (Roux, 2011: 44). Bunun için Ay'ın yeniay evresi beklenmektedir. Çünkü yeniayın; düşüş ve yok oluş gibi tehditleri ortadan kaldıran yeni bir başlangıç niteliği taşıdığına inanılmaktadır (Cebeci, 2016: 42).

Bazı kaynaklarda Ay'ın ağaç ile ilişkisinden bahsedilmektedir. Bahsedilen ilişki temelde, ağacın sonbaharda yapraklarını dökmesi ve ilkbaharda yeniden yeşermesi ile Ay'ın sürekli yeniden doğması arasındaki benzerlik şeklindedir (Aksoy, 2017: 70). Bahsedilen

ilişki hakkında daha kapsamlı bilgiler içeren kaynaklar da mevcuttur. Bunlardan birinde geçen bir efsanede, insanları yakalayıp yiyerek onların başına bela olan "Yelbegen" adındaki yedi başlı bir devden söz edilmektedir. Tanrı bu devi öldürmek istemiştir. Güneş, devi ateşi ile yakarak öldürebileceğini ancak bunu yaparken insanları da yakabileceğini söylemiştir. Ay ise devi dondurabileceğini ve insanların soğuğuna dayanabileceğini söylemiştir. Bu nedenle Tanrı Ay'ı görevlendirmiştir. Ay da devi, bir böğürtlen ağacının meyvelerini yerken dondurup ağaç ile birlikte göğe yükseltmiştir. Böylece her dolunayda dev ile ağacın, Ay'ın yüzünde göründüğü anlatılmaktadır. Buradan da bir kez daha Güneş'in sıcaklığı, Ay'ın ise soğukluğu temsil ettiği anlaşılmaktadır (Ögel, 1995: 198).

Ayrıca ağaç kültürünün kökenlerine indiğimizde karşımıza çıkan "Kozmik Ağaç" kavramından, Türklerde ağacın da son derece önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kâinatın üç katmanını birleştirdiğine inanılan kutsal ağaç, evrensel bir direk olarak düşünülmüştür. Bu direk sayesinde de insanların Tanrı ile iletişim kurabileceğine inanılmıştır (Aksoy, 2017: 71).

Güneş ve Ay tutulmalarına dair inanışlardan "Güneş" konusunda bahsedilmiştir. Ancak Ay tutulmalarına dair farklı yorumlamalar mevcuttur. Bunlardan birine göre Ay tutulması, kıtlık ve ölümün alâmetlerinden sayılmaktadır. Hatta bir gün Ay'ın Güneş'le birleşerek Dünya'yı yakacağına ve kıyametin bu şekilde olacağına inanılmıştır (Beydili, 2004: 76). Ay ve Güneş tutulmalarına dair bir efsane ise, yıldızları kaçıran kötü niyetli yaratıkların Güneş'i kaçırdığından ve Ay'ın da onlara engel olmak için yollarını kesmesinden bahseder. Beraberinde Ay'ın, Güneş'i korumak için bu kötü niyetli yaratıklarla savaşmasından ve Güneş'in bu sırada saklanmasından söz eder. Güneş'in saklanmasıyla karanlık oluşur (Boratov, 2011: 96). Bu efsanede de Güneş'i kurtaran Ay anlatısı Ay'ın Türk Mitolojisi içerisinde ne kadar değerli olduğunu göstermektedir.

Ay'ın girdiği farklı evreleri içerisinde sürekli büyüyüp küçülmesine dair ilginç bir efsane ise; Ay'ın büyüyüp dolunay evresine girmesiyle vahşi hayvanların dikkatini çekmesinden bahseder. Bu hayvanlar genellikle kurtlar olarak aktarılmaktadır. Ancak kuzeydeki halklar buna ayıları da dâhil etmişlerdir. Efsaneye göre Ay büyüyüp dolunay evresine girince, kurtlar (kuzeyde ayılar) ona saldırıp, ondan parçalar koparırlar. Bu da Ay'ın yeniden küçülmesine neden olur. Gök Tanrı, aldığı yaralardan kanlar içinde kalan Ay'ı iyileştirir ve Ay yine büyür (Ögel, 1995: 199). Bir Altay Türk Efsanesinde şöyle

geçmektedir: “Ayı kurtlar yakalar, iyice bir yaralarmış! Ay eve gidip yatar, yarası kan dolarmış!” (Ögel, 1995: 197).

Ay’a da Türk Mitolojisi içerisinde en az Güneş kadar değer verildiği görülmektedir. Kimi kaynakta Güneş daha üstün tutulmuş olsa da çoğu kaynakta birlikte anıldıkları ve hatta Ay ışığının; Türklerin ve Moğolların türeyiş destanlarında da yer bulduğu düşünülürse, ona ne kadar değer verildiği de net bir şekilde anlaşılabilir.

4.3. Yıldızlar

Eski Türklerin gök cisimlerine büyük bir ilgi duyduğu bilinmektedir. Ancak duydukları yoğun ilgi, onlar hakkında aynı oranda bilgi sahibi de olduklarını göstermemektedir. Bunun en bariz örneklerinden birisi de Tu-kiu’lerin, gözlemleyebildikleri üç gezegene isimler vermiş olmalarıdır. Bu gezegenlerin isimleri; Venüs (Zühre), Jüpiter (Müşteri) ve Mars (Merih) şeklindedir. Ancak Merkür (Utarit) ve Satürn (Zühal)’ü henüz bilmedikleri düşünülmektedir (Roux, 1994: 103). Türkler “Gezegen” sözcüğü için “Ülker” veya “Ülger” kelimesini kullanmışlardır (Ögel, 1995: 205).

Eski Türkler için yıldızlar, geceleri yön bulma konusunda önemli rol oynamıştır. Bu nedenle Türkler yıldız bilgisine büyük önem vermişlerdir. Sadece yön bulma değil ayrıca saati belirlemede de yine yıldız bilgisine başvurulmuştur. Hatta “Kervan Kıran” adlı türküde yönlerini kaybeden Türkler, suçu yıldız bilgilerinin zayıf olmasında değil Kervan Yıldızı’nın vakitsiz belirmesinde bulmuşlardır (Ögel, 1995: 205).

Yaşanılan dönemin bilgileri göz önünde bulundurularak gezegenlere de çoğu zaman yıldız muamelesi yapılması şaşırtıcı değildir. Bu gezegenlerden Venüs ve Jüpiter diğerlerine göre bir nebze daha büyük öneme sahiptir. Jüpiter, çoğunlukla bir kartal veya “Terazi” anlamına da gelen “Kara Kuş” olarak betimlenmiştir. Venüs ise çok daha önemli bir yere sahiptir. Venüs; Orhun Yazıtlarında “Erklik” veya “Erlik” olarak adlandırılan, “Güçlü” ve “Yiğit” anlamlarına gelen ve gün ağarırken görülen yıldızları öldüren savaşçıdır. Ayrıca, Cehennem ve Ölüler Dünya’sının hükümdarı olan Yama’nın karşıtı olmak üzere Erlik Han olarak yere ineceğinden bahsedilir (Roux; 1994: 104).

Diğer gezegenlere dair, Venüs kadar bilgi ve efsaneye rastlanmamaktadır. Ancak yine de Mars ve Merkür hakkında çeşitli bilgiler bulmak mümkündür. Mars, kızıl renginden dolayı “Bakır Sokum” olarak adlandırılmıştır. Ayrıca renginden dolayı sıcak olduğu

düşünüldüğünden "Korkunç" ve "Ateşli" anlamlarına gelen "Yaldırık" da denilmiştir. Merkür ise uğurlu bir yıldız olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle ona "Dilek" anlamına gelen "Tilek" de denilmiş ve ondan dilekler dilenilmiştir (Ögel, 1995: 206).

Kutup Yıldızı'nın, diğer yıldızlara ve gezegenlere göre daha büyük bir öneme sahip olduğu açıktır. Mesela Altaylıların ve Sibiryalıların, Kutup Yıldızı ile ilgili çağdaş görüşleri vardır. Buna göre dünya ekseninin üst noktasını bu yıldızın oluşturduğu ve dolayısıyla birçok farklı yıldız gibi Dünya'nın da bu eksende döndüğü düşüncesi vardır. Eski Türklerde ve Moğollarda "Kazuk" ve "Kadasun" kavramlarına rastlanmaktadır. Bunun bilinen son takımyıldızı olan "Büyük Ayı" ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür (Roux, 1994: 103). Öte yandan, Kutup Yıldızı'nın içinde bulunduğu takımyıldızını nitelediği ve günümüze de "Demir Kazık" veya "Küçük Ayı" olarak geçtiği ihtimal dâhilindedir.

Tıpkı Ay ile ağaç arasındaki bağlantı gibi Kutup Yıldızı'nın da Kozmik Ağaç ile bağlantısı olduğuna dair kanıtlar vardır. Kozmik Ağaç, Türk Mitolojisinde aynı zamanda evrensel bir direk yani daha yaygın kullanımıyla "Göğün Direği" olarak da adlandırılmıştır (Aksoy, 2017: 71). Kutup Yıldızı'nın da Göğün Direğinin tepe noktasında bulunan ve hiç kıpırdamadan duran "Altın Kazık" olduğu anlatılır. Buna göre, Dünya, Güneş, Ay ve diğer tüm yıldızlar Kutup Yıldızı'nın etrafında dönmektedirler (Ögel, 1995: 170). Tüm kâinatın Kutup Yıldızı'nın etrafında döndüğü efsanesine çeşitli kaynaklarda yer verildiği görüldüğünden, önemi daha iyi anlaşılabilmektedir.

Kutup Yıldızı'na dair bilgiler elbette bunlarla sınırlı değildir. Kutup Yıldızı aynı zamanda "Göğün Kapısı" olarak da adlandırılmıştır. Bu yüzden Kutup Yıldızı Eski Türklerde "Kam" olarak da adlandırılan şamanlar için de özel bir yere sahiptir. Şamanların Tanrı ile iletişime geçme çabaları çeşitli engelleri aşarak göğe yükselmeleri şeklinde ayinler yaptıklarını işaret etmekteydi. Şamanların genellikle Gök Tanrı'ya giden yolda beşinci engel olan Kutup Yıldızı'na kadar çıkabildikleri ötesine geçemedikleri anlatılır. Ancak çok az şamanın bu engeli geçebildiği söylenmektedir. Ayrıca Ay'ın altıncı, Güneş'in yedinci ve Tanrının da dokuzuncu engel olduğu bilinmektedir (Cebeci, 2016: 43-44). Buradan Kutup Yıldızı'nın Türkler için diğer yıldızlardan üstün tutulduğu anlaşılsa da Güneş ve Ay'dan geri planda kaldığına şüphe yoktur. Öyle ki Ay ve Güneş'in; Kutup Yıldızına göre Dünya'ya daha yakın olmasına rağmen, Tanrıya giden yolda daha sonraki engeller olarak nitelendirilmesini başka bir şekilde açıklamak mümkün gözükmemektedir.

Büyük Ayı takımyıldızı da Türk kültüründe bilinen ve sıkça kullanılan bir takımyıldızıdır. Büyük Ayı, Türkler arasında "Geyik" olarak adlandırılmıştır. Dikdörtgen şekil çizen dört yıldız birer geyiğe, kuyruğundaki üç yıldız da birer avcıya benzetilmiştir (Ögel, 1995: 209). Büyük Ayı takımyıldızına dair farklı bir efsane mevcuttur. Kırgız Türklerine ait olan bu efsaneye göre ise takımyıldızındaki yedi yıldız, kız kaçıran yedi hayduttur. Yedi haydut kardeştir ve kızı kaçırarak yanlarına almışlardır. Bu yıldızın adı da "Alcor" olarak geçmektedir. Ayrıca bu yedi haydut kardeş, haydutların ve hırsızların koruyucusu olarak görülmüş, haydutlar ve hırsızlar onlardan yardım dilenmişlerdir (Ögel, 1995: 2010).

Bir diğer efsane ise Samanyolu üzerinedir. Samanyolu'nun yaşlı bir kadın tarafından çalınan ve kaçarken yolda döktüğü samanın izi olduğuna inanılmıştır. Bir diğer inanışa göre de Samanyolu dünyanın batışına yakın bir zamanda bir güneşe dönüşür. Türkmenlerin Samanyolu'nu "Beyaz dişi devenin sütü" olarak adlandırması, onun "Süt Yolu" olarak da bilinmesine sebep olmuştur (Boratov, 2011: 96).

Ayrıca kayan yıldızlar ya da kuyruklu yıldızlara yönelik farklı inanışların bulunduğunu görmek mümkündür. Bunun temelinde, Dünya üzerindeki her insan için gökte bir yıldız bulunması inancı yatmaktadır. Buradan yola çıkan bir inanışa göre, meteor veya başka bir deyişle kayan bir yıldızın görünmesi, o yıldızın temsil ettiği insanın ölümünü işaret eder. Ancak kayan yıldızların, nadiren de olsa uğurlu bir olayı müjdelediğine de inanıldığı olmuştur (Boratov, 2011: 97).

Yıldız kültürünün, mitolojide Güneş ve Ay kültürleri kadar yer bulamadığını söylemek yanlış olmaz. Bunun en bariz nedeni, kısaca Güneş ve Ay'ın Dünya'ya yakınlığı ve ne kadar net görülebildiği şeklinde özetlenebilir. Dolayısıyla insanların daha yakından ve daha büyük gördükleri gök cisimlerine yönelik daha fazla destan ve efsane türetmeleri son derece doğaldır.

5. TÜRK MİTOLOJİSİNDE RENKLER

Türk kültüründe renkler ayrı bir öneme sahiptir. Türk kültüründe renk kavramını anlayabilmek için efsanelere, destanlara, hikâyelere, ilk yazılı kaynaklardan Köktürk yazıtlarına, Yenisey yazıtlarına, Uygur ve Karahanlı dönemi eserlerine başvurmak gerekir. Bu nedenle Oğuz Kağan, Dede Korkut, Köroğlu, Manas gibi Türk destanları çok önemli bir yere sahiptir (Neriman, 1996: 63-73). Türk kültüründe renk kavramını yeterli bir şekilde ortaya koyabilmek için çeşitli coğrafi unsurlar, kıyafetler, kullanılan eşyalar da etnolojik, sosyolojik ve kültürel manada bizim için önemlidir. Çünkü Türklerin renklerle ilgili davranışları, eski çağlardan günümüze kadar günlük hayatlarına, savaşla ilgili çeşitli uygulamalara, bayram törenlerine ve merasimler gibi birçok alana yansımıştır (Seyidov, 1988: 33-52). Binlerce yıllık Türk tarihi boyunca Türk kültür yapısında renkler, belirli manalar kazanmışlardır (Rayman, 2014: 10). Hatta renklerin milletimizin hayatında büyük bir zenginlik içinde olduğu söylenebilir. Renklerin yalnız bir anlamı olmayıp, bazen ifade yerlerine göre birçok farklı anlamlar içerisinde olduğu da bilinmektedir.

Her milletin sosyal yapısında renklerin bir değeri vardır. Fakat burada yapılan değerlendirmeler, yalnızca Türk kültür hayatı içinde olanlardır. Diğer kültür ya da topluluklardaki anlamları ile alakalı değildir. Dokuz Türk lehçesinde renklerin söylenişlerinin hemen hemen aynı olmasından dolayı, bütün Türk boylarında renklerin millî anlam kazandığını söylemek mümkündür. Çağlar boyunca atlı göçebe bir hayat süren ve tabiatla iç içe yaşayan Türk insanı toprağın, yeşil, boz ve sarı renginden, gökyüzünün mavisinden, atların, kımızın ve ateşin renginden payına düşeni almıştır. Bozkırın bazen esneyen bazen hızla akıp giden mevsimlerinde tabiat; günlük hayatını ayinlerin (dinsel tören), savaşların, bayramların ve kutlamaların rengine can üflemiştir. Türklerin renk dünyası özellikle göçebe hayatın beslediği sözlü edebiyatta yoğun olarak işlenmiştir. Geleneklerden örf ve adetlere, giyim kuşamdan; yeme içme alışkanlıklarına kadar pek çok kültürel malzemeyle örülen destanlar renklerin çağrıştırdığı anlamlar hakkında önemli bilgiler verir. Tarih boyunca dilden dile, anlatıcıdan anlatıcıya aktarılan hikâyelerdeki renkler günümüze kadar uzanan gelenekler ve inançlarla ilgili özel anlamlar taşır.

Eski kültürlerin birçoğunda dünyanın dört bölüme ayrılması ve bu yönlerin renklere göre düzenlenmesi fikri vardı. Türkler de eskiden beri beş ana rengi esas olarak gördü ve bunların her birini bir yöne verdi. Merkezin rengi sarı, doğu; yeşil veya gök, batı; ak, güney;

kızıl, kuzey; kara renkleriyle ifade edildi. Türklerin yapmış oldukları savaşlarda, atları bu yön ve renk anlayışına göre dizdikleri bilinmektedir. Örneğin; Asya Hun ordusu, Çin ordusunu M.Ö 203 yılında Pe-teng kalesi çevresinde kuşatmıştır. Bu esnada kuzeyde yağız (kara) atlılar, batıda ak atlılar, güneyde doru atlılar, doğuda kır atlılar, yer almaktadır. Atların bu şekilde dizilişleri Türklerde yönlerin renklerle temsiline uygunluk gösteriyordu. Bu anlayışa uygun olarak atların bu renklere en yakın tonda olanları ilgili yönde olanları ilgili yönlere dizilmişti. Burada da görülüyor ki Türkler gündelik hayatlarında da renkleri kullanmışlardır. Daha da önemlisi yön ve renklere göre dizilen atlar ve atlılar karışıklığı önlemek, uygulanacak taktikleri başarmak açısından da önem taşımaktaydı (Çoruhlu, 2017: 253).

Şamanlar hastalıkları tedavi etmek için atları kurban etmişlerdir. Kurban edilecek atın rengini ise hastalıklara göre seçmişlerdir. Al renkli atlar ateşli hastalıkların, boz renkli atlar göğüs ve karın ağrısı hastalığının, doru renkli atlar ise verem hastalığının tedavisi için kurban edilmiştir. Ayrıyeten yılda bir kez de su ruhu için kır renkli atlar kurban etmişlerdir (Yıldırım, 2012: 153-162).

Türklerin geniş coğrafyalara yayılmaları ile birlikte yönlerin renklerle ifade etme anlayışlarının da devam ettiği görülmektedir. Onların denizlere verdiği isimler de bu çerçevede değerlendirilebilir. Türkiye'nin kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Kızıldeniz, batısında Akdeniz ve doğusunda Gökçe Göl yer almaktadır. Bu isimler geleneğe uygun olarak verilmiş ve Türk kültür çevresinde yerlerini almışlardır. Anadolu'nun doğusunda bulunan Gökçe Göl, Dede Korkut destanlarında hep Gökçe Deniz olarak söz edilmektedir. Türk kültüründe renklerin asıl anlamı ve kullanımı dışında farklı anlam ve kullanımları da vardır.

5.1. Ak-Beyaz

Tüm renklerin atası olarak bilinen beyazın, Türklerin Şamanizm etkisi altında kaldığı dönemden kaynaklanan güçlülük, ululuk ve adalet kavramını yansıttığı görülmektedir. Beyaz, halk inançlarında ve Şamanizm'de büyüklük, adalet ve güçlülüğü simgeler (Yıldırım, 2012: 13). Gök Tanrı inancında ak; ululuk, kutluluk, güçlülük, eşitlik ve arılık anlamlarını da içermektedir. Türk Şamanizm'inde Ülgen, hayır ilahı olup ona, Ak Ayas ve parlak Hakan biçiminde hitap edildiği yine İnan'ın bir yazısında: "Tufandan sonra Ülgen, insan yaratmağa girişti. Kardeşi Erlik de (Yer altı ilahı, kötü ruhların ilahı) onun adam yarattığı çiçeğin bir

parçasını alarak bir insan yarattı. Ülgen kardeşine darıldı ve onu tel'in ederek, "*Senin yarattığın kavim Kara Kavim olsun, benim yarattığım Ak Kavim şarka, senin yarattığın Kara Kavim garba gider diye ilave etti*" (Yıldırım, 2012: 153-162). Reşat Genç ise: "*Şamanist Türklerin hayır ilâhı Ülgen inanışından kaynaklanarak, devletin başında bulunan diğer üst düzey yöneticilerinin hâkim rengi ve hâkimiyet sembolü, yani sancağı veya bayrağı hâline gelmiş olan ak rengin, Hunlardan sonraki diğer Türk devletlerinde de oldukça rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Bu yüzden eski Türkçe'de 'ak kemik' (ak sünük-ak süyek) deyiminin beyler; 'kara kemik' (kara sünük-kara süyek) deyiminin de avam yani halk anlamında ve epeyce yaygın bir şekilde kullanıldığını görüyoruz*" (Genç, 1997: 9). Böylece beyaz rengin, Türk sosyal yaşamındaki önemi vurgulanmaktadır.

Yine renklerin başı olan bu rengin temizlik, büyüklük ve yaşlılık kavramlarını kapsadığı da bilinmektedir. Yaygın olarak kullanılan alnı ak deyimindeki ak sözcüğü, Türk kültüründe doğruluk ve yücelik kavramlarını da barındırır. Hunlarda beyaz renk, adalet ve güçlülüğün sembolü olmuştur. Beyaz renk Türk kültüründe meşruluğun simgesi olarak da önemli bir işlevi üstlenmiştir. Devletin başına meşru yolla haklı olarak geçen kimseye meşru yönetici anlamını verebileceğimiz Ak-Hun unvanı verilmiştir. Meşru yolla devletin başına geçmeyene de Kara- Hun denilmiştir. Kaynaklara göre devlet büyüklerinin savaşlarda beyaz kıyafet giydikleri, komutanların da askerler arasında seçilmesi için üniformalarının beyaz olduğu bilinmektedir. Selçuklular ve Osmanlılardaki beyaz sancak anlayışı da bu geleneğin bir devamıdır (Kütük, 2014: 146-157).

Dede Korkut'taki "ak âlemler" sözü bu bayrağın kutluluk ve görkemliliğinin işaretidir. Batı Türklerinde Aksakal deyimindeki ak sözü yaşlılığı, bilgeliği, büyüklüğü işaret eden bir kavramdır. Anadolu'da da aksakallı dediğimiz zaman saygın, güvenilir, deneyimli yaşlı kişiler aklımıza gelmektedir. Türk şaman inancında, şamanların külahlarının beyaz kuzu derisinden yaptırılması, beyaz rengin yüceliğin sembolü olmasından kaynaklanmaktadır. Gelenek ve törelerde ise beyaz, siyah ve kırmızı renklere bağlı inançlar özeldir. Eski Türklerde genç kızlar evlenene kadar kırmızı başörtü takarlardı. Evlendikleri gün ise beyaz giysiler giyerlerdi. İnsanoğlunun ilk gıdası olan sütün renginin beyaz oluşu nedeniyle Anamın sütü gibi helal deyiminin yanı sıra günlük yaşamda beyaz renge yapılan atıflar ve söylemler her dönem görülmüştür. Beyaz renk Türklerin en eski milli ve manevi inançlarından kaynaklanan önemli bir semboldür (Genç, 1997: 13).

5.2. Al-Kızıl

Halk arasında al veya kızıl olarak bilinen kırmızı renk, Türk kültüründe heyecan ve kudretin sembolü olmuştur. Cesaret, hayatta kalma ve hayat verme unsuru olarak bilinen kırmızı, kan rengi olup yüzyıllarca tehlikenin simgesi olmuştur. Trafik ışıklarında dur sinyali olarak kullanılmasının nedeni de budur. Türk tarihinin başlangıcından beri manevi ve milli renk olarak algılanmaktadır. Ayrıca kırmızı renginin Türkler tarafından icat edildiğine dair görüşler de bulunmaktadır (Atayolu, 1937: 699-700).

Rengini kandan alan kırmızı, eski çağlarda yaşamın yenilenmesi olarak düşünülmüş, yontma taş ve cilalı taş dönemlerine ait ve kazılarda bulunan kemiklerin kırmızı renge boyanmış olmasının nedeni buna bağlanmaktadır. Anadolu'nun ana tanrıçası Kibele'nin olduğu gibi İbrahim Peygamber ve Meryem'in de simgesi kırmızıdır. Hakanların al kaftan giymeleri hakanlık sembolü idi. Bu sembol zamanla anlam değiştirip düğünlerde damada al kaftan giydirme ve gelinlere al duvak takma geleneğine dönüşmüş, zamanla bu gelenek de değişime uğrayarak damada siyah elbise giydirilmiş, geline de beyaz duvak ve gelinlik takılır olmuştur. Halen Başkurtlarda sürdürülen damada kızıl cepken giydirilme geleneği, eski kızıl kaftanın kalıntısı olarak görülmektedir. Kırmızı güneşin doğuşunda ve batışında büründüğü renk olduğu için Türkmenlerce kutsal sayılmıştır (Çoruhlu, 2017: 258).

Eski devirlerden beri Türk hakanlarının al bayrak kullanması koruyucu ruh inancına dayanmaktadır. Rusların İgor Destanında, Kıpçak Türklerinin kızıl bayrağından söz edilmesi Türklerin savaşlarda kırmızı bayrak kullanması konusunda ileri sürülen bilgileri doğrulamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un: Ağdı kızıl bayrak Toğdı kara toprak biçimindeki dizeleri Türklerde kızıl bayrağın savaş bayrağı olarak kullanılışını işaret etmektedir. Osmanlıların kırmızı bayrağı seçmesi olayı da Reşat Genç tarafından: "*Osmangazi hazretleri ak sancağı (Anadolu Selçuklu Sultanından) almadan önce, harp bayrağı için kızıl rengi seçip kabul etmişlerdi. Aşiret mensuplarını kolayca harb bayrağı altına toplayabilmek için onların tab'an meclup oldukları (yani yaradılışlarından tutkun oldukları) al renkli bayrağın manevi tesiri bulunduğunu takdir eylemişlerdi*" (Genç, 1997: 18) diye açıklanmaktadır.

Al kelimesinin ateş kültüyle alakası olması bilhassa bu ruhun en eski devirlerde hami ruh, ateş ve ocak ilahesi olduğunu göstermektedir (İnan, 1987: 263-264). Türk sosyal yaşamında kırmızı renk o kadar geniş yer tutmuştur ki Türk halılarında da genç kızlar kırmızı

rengi yoğun olarak kullanmışlardır. "*Türkün gözü alda olur*" söylemi de sosyal yaşamda kırmızının etkinliğini vurgulamaktadır.

Al renk ile ilgili geleneklerden günümüzde hamile kadınlarla ilgili Albastı olgusu da aynı şekilde devam etmektedir. Kırmızı renk ile tedavi edilebildiği söylenen bazı hastalıklar olduğu bilinmektedir. Bunlar başlıca astım, felç, bronşit, zatürre, kabızlık ve tüberkülozdur. Kırmızı rengi seven insanların dışa dönük ve çok hareketli bir mizaca sahip oldukları da bilinenler arasındadır. Anneyi ve çocuğu korumak için lohusaya ve bebeğe kırmızı tül örtülür. Kırmızı altın takılır ve şeker yedirilir.

Kırmızı ve beyazın kutsallığına inanıldığından loğusa kadının başına örtülen kırmızı örtü, beyaz bir kurdele ile bağlanmaktadır. Bahaeddin Ögel'e göre: "*Osmanlılarda baş sancaklar veya baş alemler her zaman ak ve al (kızıl-kırmızı) sancaklar olarak kalmıştır.*" Şüphesiz halkın binlerce yıldan beri sevdiği ve tuttuğu bazı renkler vardır. Bayrak diye ancak onların peşinden giderler. Anlaşıldığına göre sadece Osmanlılar döneminde değil, çok eski zamanlarda da Türkler al renge büyük bir değer vermişler ve saygı göstermişlerdir.

Altın-Orda bayrağının da beyaz zemin üzerinde kırmızı bir hilal ile al damga taşıması ise, Osmanlı Oğuz – Türkmen geleneği dışında kalan diğer Türk topluluklarında da bir iki rengin birlikte kullanıldığına dair başka bir işarettir. Kırmızı ve beyaz rengin birleştirilip ay yıldızlı al bayrak biçiminde ilk kez III. Selim ve II. Mahmut zamanlarında kalelere çekildiği bilinmektedir. Osmanlı döneminde ay ve altı ya da sekiz köşeli yıldızı bulunan al bayrağın Abdülmecit zamanına kadar kullanılmıştır. Abdülmecit'in son dönemlerinde altı ya da sekiz köşeli yıldız beş köşeli yıldıza dönüştürülmüştür (Kütük, 2014: 146-157).

5.3. Gök-Mavi

Türk kültüründe Gök olarak bilinen bu renk insanlık tarihinde kutsal sayılan göğün ve suyun rengidir. Gök; bilincin, gerçeğin, uyumun, sakinliğin ve umudun rengidir. Gök rengi sonsuzluğu, türeyişi ve emniyeti sembolize etmektedir. Evrensel sempatiyi temsil eden, insanlar tarafından en sevilen, kararlılık, yaratıcılık ve kendini ifadeyi simgeleyen bu renk, dostluğun, sadakatin, vefanın, aydınlığın ve temizliğin sembolü olarak görülür. Bu nedenle Atatürk tarafından kurulan şimdiki Eğitim Fakültelerinin, Eğitim Enstitüsü adı ile bilinen 1982'den önceki konumlarında, tümünün simgesi açık ve koyu mavinin yan yana kullanımı idi. Anlamı; bilim gökler kadar engin (açık mavi), denizler kadar derin (koyu mavi) olarak

yorumlanırdı. Mavinin derinliğinde daima ciddiyetin ve asaletin bulunması bu rengin amblemlerde kullanılmasında önemli bir etkendir (Karadoğan, 2004: 62).

Gök rengi yabancılar tarafından Türk mavisi, turkuaz biçiminde ifade edilmektedir. Mavi, gerçeğin hayale dönüştüğü sonsuz bir yolun rengidir. Bu görünüşten kaynaklanarak kimi insanlar sevdiklerine uyumaya giderken mavi rüyalar der. Mavi rengin tedavi edebildiği bazı hastalıklar; bağırsak düzensizliği, katarakt, suçiçeği, ishal, baş ağrısı, kaşınma ve sarılık olarak sayılabilir. Mavinin yumuşak tonlarının sinirleri sakinleştirici ve sessizleştirici özelliği nedeniyle suçluların ve zihinsel rahatsızlığı bulunan hastaların odalarında kullanılmaktadır (Karadoğan, 2004: 72). Ayrıca yüksek ısı altında çalışılması zorunlu olan iş yerlerindeki eşyaların maviye boyanması da bu gerekçeye bağlıdır. Mavi giyen insanların huzur, barış ve sadelikten hoşlandığı, sadık ve dürüst insanlar olduğu kanısı da yaygındır. Gök rengi aynı zamanda göğün rengidir. Türkler eskiden Gök Tanrı'ya taptıkları için sözcük ululuğun, yüceliğin sembolü olmuştur.

5.4. Sarı

Temel olarak neşe ve keyif verici bir renk olan sarı, Türk kültüründe yön bildirme açısından dünyanın merkezinin sembolüdür. Aynı zamanda bilgeliği, anlayışı ve yüksek düzeyde sezgisel kavrayışı da açığa çıkarır. Bu renk Türk mitolojisindeki Ülgen'le doğrudan doğruya ilintilidir. Ülgen'in öyle bir sarayı vardır ki bu sarayın kapıları altından olup Ülgen de altın bir taht üzerinde oturmaktadır. Bugün kullanılan sarı da Osmanlı döneminde sırma sarısı olarak ifade edilen sarı da hep altın sarısı olmuştur. Altın tonlarındaki sarı, ruhsal kusursuzluğu, huzur ve dinlenmeyi temsil eder. Ögel: "*Kanaatimizce, Ülgen'in altın tahtının sembolü olarak dünyanın merkezinin işareti diye kabul edilmiş olan sarı renk, bu sembol anlamını Türklerin çizmelerinin (edik) rengi olarak da uzun yıllar sürdürmüştür. Zira bilindiği gibi Türkmenler yüzyıllarca, sarı edik ile kızıl keçeden külah giymişlerdir. Halkımız arasında bugün de çok yaygın olarak kullanılan 'Sarı Çizmeli Mehmet Ağa' deyiminin de kaynağı bu tarih ve kültür geleneğimizdir... Türklerde sarı rengin hükümranlık rengi olarak kullanılmasıyla ilgili tarihi bilgilere baktığımız zaman ise: Mesela Uygur Türk yazılı belgelerinde 'sarıgurunggu' yani sarı bayrak, bir burcun adı olarak geçmektedir*" (Ögel, 2000: 480).

Sarı renk, Memluk ve Altın Orda devletlerinde çokça kullanılmış, bayraklarının ana rengi olmuştur. Sarı renk aynı zamanda güneşin rengi ve simgesidir. Sarı tonlu meyve ve

sebzelerin, bağırsaklar için iyileştirici etki yapan ve sinirleri sakinleştiren bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Sarı, Hristiyan kültüründe ise kutsallık içerdiği için kiliselerde ve kutsal kişilerin resimlerinde ışık kümesi gibi sarı renk kullanılmaktadır. Sarı renk ile de tedavi edilebildiği söylenen bazı hastalıklar bulunmaktadır. Bunlar arasında böbrek rahatsızlıkları, hazımsızlık, felç, bitkinlik, egzama ile sindirim sistemiyle ilgili bazı hastalıklar sayılabilir. Türk destanlarında ise sarı renk kötülük ve felaket sembolü olarak görülmüştür. Sarı ejderha Türk masallarında kuşku ve kötü duygular veren bir motiftir. Sarı renk Anadolu kültüründe hastalık sembolü olarak bilinir. Sarı, edebiyatta sarı beniz, sarı yıldız, sarıçiçek gibi söz öbeklerinde yaygın biçimde kullanılmıştır.

5.5. Yeşil

Sarı rengin sıcaklığı, mavi rengin sakinlik ve huzurunu bünyesinde barındıran bu renk doğa rengi olup doğada ağaçların, bitkilerin sembolüdür. İslamiyet'le de kutsallık kazanan yeşil, Safevi Türkmen devletinin bayrağının ana rengi olmuş, Osmanlı sancaklarında uzun süre kullanılmıştır. Eski Türkçede yaşlı olarak kullanılan ve yaş kökünden türeyen bu sözcük eski kullanımını Türklerde halen korumaktadır. Türklerin yeşille ilgili olarak manevi inançlarının kökü, Gök Tanrı inancına dayanmaktadır. "*Türk mitolojisine göre hayır ilahı Ülgen'in, koruyucu ruh olarak kabul edilen yedi oğlundan birinin adı Yaşıl (yeşil) Kaan idi ve umumiyetle bitkilerin yetişip-büyümesini düzenlediğine inanılırdı. Ayrıca, yeşilliklerin Ülgen inanışı ile bağını gösteren mitolojik inanmaya göre Ülgen, insan vücudunu yarattıktan sonra Kuday'ın huzuruna kuzgun denilen kuşu göndererek yarattığı insan için can ister. Kuzgun semaya uçar. Canı alıp dönerken yerde bir leş görür. Dayanamayarak leşi yemek için ağzını açar. Gagasındaki can çam ormanına düşerek dağılır. Bundan dolayıdır ki çam, ardıç gibi ağaçlar yaz kış canlı kalıp yeşilliklerini muhafaza ederler*". Orta Asya bozkırlarında hayvancılıkla geçinen ve konargöçer bir yaşam süren Türk halkı için doğa hayvanlarını beslemenin ve yaşamlarını sürdürmenin ana kaynağı oluşu nedeniyle doğa ve doğanın simgesi yeşilin önemi oldukça fazladır (Çoruhlu, 2017: 265).

5.6. Kara-Siyah

Kara rengin Türk mitolojisine dayanan anlamlar ifade ettiği fakat tarihi seyir içerisinde olumludan olumsuza çok değişik anlamlarda kullanıldığı bilinmektedir. Kara rengin şaman Türkler açısından ifade ettiği anlamlar ile ilgili olarak, Abdülkadir İnan şu bilgileri veriyor:

Altaylıların akidelerinde ruhlar arı (pak, temiz, arı) veya kara (habis) zümrelerine ayrılırlar. Bunlara Tös de denir. Tös denilen bu ruhlardan Karatös grubuna yer altı tanrısı Erlik de dâhildir. Altaylılar en ağır ve elemli felaketleri Erlik'in faaliyetleriyle alakadar bilirler. Erlik, yer altında kara çamurdan yapılmış sarayında oturur. Erlik büyük kara ruh sayılır. Onun kızlarını da "*dokuzuda müsavi karalar*" olarak adlandırırlar. Kazak Kırgız Türklerinin hurafelerinde Albastı'nın iki çeşit olduğuna, birinin Kara albastı diğerinin de Sarı albastı olduğu bilinir. Bu Kara veya Kara Albastı, ciddi ve ağırbaşlı bir ruh olarak da telakki edilirdi. Şamanist Türkler lohusa kadınları Kara Albastı'dan korumak ve karayı defetmek için kara baksı çağırırlardı (İnan, 1987: 260-262). Diğer taraftan Türk mitolojisinde kara, umumiyetle toprak rengi olarak, yağız yer anlayışı ile birlikte kullanılmıştır. Her halde önce yağız yer kullanılmış, kara toprak sonradan söylenir olmuştur (Ögel, 2000: 259-260). Daha önce ifade edildiği üzere eski Türklerde halk tabakasına mensup olanlara da kara (karabudun-avam) denildiği gibi kara kul, karavaş veya karabaş deyimleri de "köle" anlamında kullanılmıştı. Kara renk bir taraftan karanlık güçleri ve kötü ruhları sembolize etse de sadakat, sebat ve dayanıklılığın da simgesi olmuştur (Küçük, 2016: 190).

Kara renk, Türklerde herhalde binlerce yıldan beri kuzeyin sembolü olarak kullanılmıştır. Çünkü çeşitli kavimler ile kültürler, kuzeyin karanlıklar ülkesi olduğu üzerinde birleşmişlerdir. Nitekim Müslümanlarda kuzeye "Diyar-ı Zulmet" demişlerdir. Bundan dolayı Türkler, kuzeyle ilgili ne varsa onları, kara renkle tanıtmışlardır. Mesela, Oğuz Destanı'nda, kuzeyde oturan İt-barak adlı kavmin derileri de siyahtı. Kuzeyden esen rüzgârlar da "Kara yel" idi. Kara kış ise, çetin, zorlu, şiddetli kış anlamında olup, bu anlam Türkçede "kadır" kelimesi ile de adlandırılmıştır. İşte, Kara kelimesinin hükümdar ve hanedan sıfatı olarak kullanılmasının (zorlu, güçlü, sert, çetin hükümdar) olduğu gibi "kadır" sıfatının da hükümdarlar için kullanılmasının kaynağı budur. Ayrıca, "kara yel" deyiminde de soğukluk ve şiddetli anlamlarının ifade edilmek istendiği açıktır. Diğer taraftan yas ve mezar bayrakları da Türk kavimlerinin inanışlarında büyük bir yer tutmaktadır. Bugünkü Doğu Türkistan'da mezarlara bezden bir bayrak asılır. Altayların kuzeyindeki Şamanist Türkler ise mezara bir paçavra bağlamakla yetinirler. Türklerin "yatırlara bez bağlama " geleneğinde bu inancın her halde bize kadar gelen bir uzantısı olsa gerektir. Ölü veya yas evine, belki de birden fazla bayrak asılıyordu. Çünkü Dede Korkut'ta yas evinden söz edilirken, "karalı göklü otağ" deniliyordu. Ancak, bunların birer bayrak olup olmadıkları da kesin değildir (Genç, 1997: 47-48).

Kara, yerin; gök regi ise göğün sembolleridir. Ancak, Dede Korkut'ta yas dolayısıyla ifade edilen "kara giyinip- gök sarınma" ile karalı-göklü yas çadırında söz konusu olan gök, yeşil renk olup, Türklerin tipik yas renklerinin, yani siyah ile yeşilin birlikte kullanıldığının ifadeleridir (Çoruhlu, 2017: 256). Karahanlılar devletinde vezirlerin siyah ipekten yapılmış çetr kullanmaları ve hilatlerinin de muhtemelen siyah olması, büyük ihtimalle onların kara budundan olmalarının bir işareti idi. İslami döneme gelince Hz. Peygamberin üç sancağından siyah olanını Abbas'a vermesinden dolayı bu renk Abbasilerin şiarı olmuştu. Dolayısıyla Abbasi halifelerinden meşruluk fermanı alan Türk sülalelerin de hâkimiyet sancakları siyah olmuştur. Ancak, Selçukluların mensup bulunduğu Kınık boyunun bayrağının siyah olmasının bu gelenekle herhangi bir ilgisi olup olmadığı bilinmemektedir. Gaznelilerin siyah bayrağı ile ilgili olarak da şunları ifade edilmetkedir: " *Gazneli sülalesinin şiarı, yani sembolü olarak siyah renk eski Türklerde hiç olmazsa bazı mühim Türk zümrelerinde bu rengin sembolik renk olmasından mıdır, yoksa Abbasi halifeleri ile samimiyetlerinden; cihad' ı temsil etmelerinden dolayı Abbasilerin siyah hil' at ve bayrak göndermelerinden midir? Bilemiyoruz*" dedikten sonra, Selçukluların da Anadolu Selçuklularının da resmi renginin siyah olduğunu ifade etmekte ve "Gazneliler'de de Büyük Selçukluları devam ettiren Anadolu Selçukluları ile Harizmşahlar'da da hükümdar sancaklarının siyah renkli oluşu, umumiyetle Selçuklu hükümdarlarının Abbasilere manevi bağlılıklarını göstermektedir" demektedir. Anadolu Selçuklu tarihinin yazarlarından ibn Bibi' nin Kahta'nın fethinden bahsederken kaydettiği bayrağın siyah renkli oluşu, şüphesiz, Selçukluların bu geleneği ile ilgilidir. Yine Selçuklu geleneğine bağlı olan Salgurluların bayrağının da siyah renkli olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlılarda ise Asakir-i Mansure-i Muhammediyye birlikleri için siyah bayrak yapılmış olması, şüphesiz Hazret-i Peygamberin siyah sancağı ile bağlı geleneğin, Selçuklulardan Osmanlılara varan bir uzantısından başka bir şey değildir. Fakat bazı Türk devletlerindeki bu siyah renkli sancak veya bayrak olayı ile ilgili olarak şu hususu da ifade etmekte yarar vardır. Türkler, Abbasoğullarına saygı, daha doğrusu onlardan meşruluk beratı almış olmaktan kaynaklanan saygı ve bağlılıkla, biraz da hanedanlar arası veraset anlayışıyla, zaman zaman bu siyah bayrağı kullanmışlardır (Seyidov, 1988: 406-409). Ancak, Türklerin duygulandıkları bazı renkler vardır ki bunları hiçbir zaman bir kenara bırakmamışlar, başta al-kızıl savaş bayrağı olmak üzere, diğerlerini de yaygın olarak kullanmışlardı.

5.7. Sarı-Kırmızı-Yeşil

Sarı renk genel olarak güneşe ait bir simgedir. Bu olumlu unsura bağlı olarak akıl, zihin, idrak ve sezgi gibi kavramları ifade eder. Koyu sarı ise hırs, tamah, vefasızlık, hıyanet, imansızlık ve ketumluk gibi anlamları gösterir. Türklerde sarı renk merkezin rengidir. Toprağın yani yaşanılan yerin rengidir. Ülgen'in altın kaplı sarayı devletin ve dünyanın merkezi saymışlarıdır. Sarı dinsel açıdan güçlülüğü ve hâkimiyeti de simgeler. Buna örnek Anadolu'daki Alperenlere Sarı Saltuk denmiştir. Bazen de sarı yer kültü olarak hastalığın rengi olmuştur (Çoruhlu, 2017: 265-266).

Bu üç rengin yani sarı, kırmızı ve yeşilin bizde birlikte kullanıldığına ilişkin konuya gelince, sarı, kırmızı ve yeşil rengin Türklerde beyler zümresinin bir sembolü olarak kullanıldığına dair şimdilik en eski bilgimiz Göktürkler dönemine ait bulunmaktadır (Rayman, 2014: 13). Bu cümleden olarak 1935'den itibaren Rus arkeoloğu S.V. Kiselev tarafından Altay ve Sayan dağları bölgesinde yapılan kazılarda 7. veya 8.yy. Türk aristokrasi zümresine mensup beylere ait olduğu şüphesiz olan mezarlar bulunarak açılmıştır. Tuyahtı denilen yerde açılan kurgandaki, yani mezar höyüğündeki mezar oldukça sağlam bulunmuştur. Soyguncular ancak atların bulunduğu kısma dokunabilmişlerdir. Mezarda başı kuzeydoğuya yönelmiş bir erkek iskeleti bulunmuş ve iskeletin üzerindeki elbiselerin üç kat olduğu anlaşılmıştır. Üst kat koyu kırmızı ipekten, ortadaki kat yeşilimsi ipekten, içteki kat da altın sarısı renginde ipektendir (İnan, 1988: 570).

Büyük bir şans eseri olarak, böyle bir diri meseleye yahut mülhidlik ithamına cevap verilirken, Abdülcelilel Kazvin"ı'nin Hâce Nâsibî'ye yazdığı cevaplar dolayısıyla, Büyük Selçuklu ve tabiî onların devamı olduğu için Anadolu Selçuklularında da hükümdarların Abbasî geleneklerine bağlı olarak siyah hükümdarlık bayrağından başka bilhassa ordularında sarı, kırmızı ve yeşil bayraklar kullandıkları görülmektedir. Yine, sarı, kırmızı ve yeşil renklerin gerek yan yana gerekse iç içe olarak Osmanlı döneminde, devletin sona erişine kadar çok yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bu üç rengin Osmanlılarda aynı bayrak üzerinde birlikte kullanılması Orhan Gazi zamanına kadar gitmektedir (Kütük, 2014: 145).

Sarı, kırmızı ve yeşil, tarihimizin derinliklerinden getirdiğimiz mana yüklü renklerdir. Göktürklerden başlayarak beylere ve hükümdarlara yani idareci zümreye mahsus, devleti temsil eden renkler olarak, askerî kuvvetleri, ordu birliklerini temsil eden renkler olarak, bir kompozisyon halinde çok yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bu itibarla, bu renkler hakikaten

birtakım kültürel değerlerden kaynaklanıp gelmişse, bu değerleri paylaşan insanları, bağlaması, birleştirmesi, kenetlemesi lâzım gelen değerler olmalıdır. Yani, sarı, kırmızı ve yeşil renkler Türkiye'de bölücülüğün, yıkıcılığın, devlet düşmanlığının sembolü olarak değil; bunun tam aksine, tarih ve kültür birliğinin ve bu birliğin sağlayıp pekiştirdiği millî birlik ve beraberlik duygusunun sembolü olarak, millet ve devlete sevgi ve bağlılık duygusunun sembolü olarak kullanılması gereken motiflerdir. Çünkü milletimizi millet haline getiren ortak motiflerimiz, ortak değerlerimizdir.

6. TÜRKLERDE NAZAR İNANIŞI

İnsanoğlu, çok eski dönemlerden başlayarak, teknolojik ve sosyal ilişkilerindeki başarısızlıklarına özellikle de bir takım biyolojik rahatsızlıklarına açıklayıcı bir sebep bulamadığında, bunu doğaüstü güçlerin yanı sıra, çeşitli objeler, mekânlar ve diğer insanlarda var olduğunu sandığı bir takım gizli güçlerle açıklamaya çalışmıştır. Nazar olgusu ve inanışı, nazar boncuğu gibi birtakım inanışlar Sümer, Babil, Mısır, Roma, Grek gibi eski çağ medeniyetlerinden günümüze kadar insanoğlunun inanışlarında yer almıştır. Nazar olgusu ve nazar boncuğunun başlangıç tarihi M.Ö. 4000 senesine kadar gittiği bilinmektedir (Keskin, 2008: 192).

Nazar hakkında birçok araştırmacı kökeni hakkında araştırmalar yapmıştır. En kapsamlı araştırmayı Alan Dundes tarafından ortaya konulmuştur. Alan Dundes, coğrafi açılımından hareketle nazarın Mezopotamya kökenli bir inanış olduğuna ve su-hayat, kuraklık-ölüm ilişkisi çerçevesine giren bir telakkiye dayandığına işaret eder. Dundes'in açıklamalarına bakıldığında nazarın suyu yok ederek bir bitkiyi, bedeni, ruhu kuruttuğu sonucunu çıkarılabilir. Meselâ nazara uğrayan bir annenin veya dişi hayvanın sütünün kesilmesi, çocukların hastalanıp ölmesi, ekinlerin ve ağaçların kuruması bu inanca bağlanmıştır. Halk arasında nazar değmesine karşı "tükürme" hadisesi aslında nazar etkisinin kurutmak olduğunun farkında olan insanların su vasıtası ile yok ettiği inancından gelmektedir. Nazar olgusu her ne kadar kıskançlık, haset vb. durumların etkisiyle çıktıysa da bunun tam tersi durumlarda da nazar değmesinin olduğu görülmüştür. Örneğin başarılı bir insanı ya da güzel bir eşyayı övme sonucunda da nazar değmesi olduğu görülmüştür (Gürkan, 2006: 444).

6.1. Nazar Boncuğunun İlk İzleri ve Tarihsel Kökeni

Bahçeşehir Üniversitesi'nden sanat tarihi profesörü Dr. Neşe Yıldıran, ilk nazar boncuğunun M.Ö. 3300'lü yıllara dayandığını söylemektedir. "Mezopotamya'nın en eski şehirlerinden biri olan ve bugünkü Suriye sınırları içinde yer alan Tell Brak'taki kazılarda nazar boncuğu bulundu. Kaymaktaşından oyma geometrik figürler şeklindeydi." (Web Kaynakçası 5).

Bulunan nazar boncuklarının boyutu üç ila altı cm. arasında değişmekte olup alçılı kaymaktaşından yapıldığı ve günümüz nazar boncuklarından farklı olarak insan vücudu şeklinde tasvir edildiği gözlemlenmiştir. Eski çağlardan bu yana nazar ve nazar boncuğu gibi inanışlar günümüze kadar etkisini göstermiştir. Örneğin Eski Mısır panteonunda tanrılara atfedilen "tek göz" inanışı günümüzde birçok sanat eserinde, tekstilde, tasarımlarda vb. alanlarda sıkça karşımıza çıkmaktadır.

6.2. Türk Halk Kültüründe Nazar Olgusu

İnsanlık tarihi boyunca çeşitli kültür, uygarlıklarda ve dini inanışlarında yer alan göz sembolü, insanları kötülüklerden koruyan güçlü bir obje ya da tılsım olarak kabul edilmiştir. Nazar boncuklarının genellikle göz şeklinde olması bundan kaynaklanmaktadır. Kişinin dünyaya açılan penceresi olan göz, her türlü iyi ve kötü düşüncenin ilk çıkış noktası olarak kabul edildiğinden, bakışlardan ve kötü gözlerden korunmak amacıyla emici özelliği olduğuna inanılan mavi renkli taşlar çok eski zamanlardan beri kullanılan bu taşların son hali ise günümüzdeki nazar boncuklarıdır (Web Kaynakçası 6).

Tarihin en eski topluluklarından biri olan Türklerde de nazar ve boncuk inanışı yaygındır. Türkler boncuk adının yerine "moncuk", "muncuk", "munçuk" gibi terimler kullanılmıştır. Bu terimlerin hepsi "*boncuk*" manasına gelmektedir. Nitekim Attila Han'ın babasının isminin "Muncuk Han" olduğu bilinmektedir. Türk halk kültüründe yer alan lohusalara musallat olan Al Karası'nın mavi boncuktan korktuğuna inanılmaktadır. Türkler mavi boncuk yerine "Gökçe Muncuk" derlerdi. Gökçe kavramı eski Türklerde göğe ait olan yani Gök Tanrı inanışı ile ilgilidir. Gök renginin mavi olmasından ve Gök Tanrı'nın koruyuculuğunun olmasından dolayı Türkler boncukları kötü enerjiden korunmak için "mavi" yani "gökçe" renginde yapmışlardır. Mavi boncuklar kullanılarak kötü enerjilerden ve yahut ruhlardan korunmaya çalışmışlardır. Bazı Türk topluluklarında gökçe munçuk yerine "kutlu nesne" anlamına gelen "kotaz" tabiri kullanılmıştır. Nazar olgusundan doğan nazarlık tabirinde eski Türkler "köşgök" ve yahut "çom" kelimelerini kullanmışlardır. Tarihte kötü bakmanın ve negatif enerjinin insanlara iyi gelmeyeceğine dair inanış mevcuttur. Türkler de gözün kötü bakışından korunmak için göze gözden yola çıkarak, göz sembolünü kullanmışlardır. Günümüzde kullanılan "Göze göz" deyimi de Anadolu kültürüne şaman geleneğinden gelmektedir. Nazar boncuğu ve nazar olgusunun eski

Türklere ait olduğunun kanıtı da Sibirya'da bulunan Türklere ait arkeolojik mezar kalıntısıdır.

> *Sibirya'da bir mezarda 2000 yıllık ipek giyimli "uyuyan güzel" bulundu. Arkeologlar bu muhtemel Hun kadının durumunu olağanüstü bulmaktadırlar. İlgilerini çeken diğer şey ise Hun kadına ait kemer tokasındaki boncukların jet (oltu) taşından olması.* (Web Kaynakçası 7).

Bazı insanların bakışlarındaki kötü enerjiye nazar denmektedir. Bu niteliklere sahip bir kişinin bir insana, hayvana veya nesneye bakmasıyla bunlar üzerinde, canlıysa hastalanma, sakatlanma, ölüm; cansızsa kırılma gibi olumsuz bir etkinin meydana gelmesine "nazar değmesi" denir. Günümüz Anadolu kültüründe bu inanış çok yaygındır. Nazara uğramaya en uygun kimseler çocuklarla, güzellikleri, hünerleri herkesin hayranlığını kazanmış kimselerdir çünkü bu kimseler nazardan çok kolay etkilenebilmektedir. Bu nedenle nazarlık takılarak nazarın etkisinin yok olacağına inanılır. Ayrıca nazardan korunmak için kurşun döktürme, tütsülenme de çok bilinen ve uygulanan tekniklerdendir. Günümüzde nazara karşı en çok kullanılan yöntemlerden biri de üzerlik otunun yakılarak tütsü olarak kullanılmasıdır. Üzerlik otunun kötü enerjiyi yok ettiğine inanılmaktadır. Bunun yanı sıra duvara sarımsak ve at nalı asmak, kaplumbağa kabuğu, çakıl taşları da kullanılarak nazar etkisinden korunmaya çalışılmıştır. Eski Türklerde boncuğun ilk izi Kül Tigin Kitabesi'nde görülmektedir. Eski Türk İnancına göre güneş Gök Tanrı'yı, Ay ise Erlik Hanı temsil etmektedir. Bunlar Türk mitolojisinde Boncuk (küre) şeklinde tasvir edilmişlerdir (Çobanoğlu, 2015: 209).

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi' ne göre nazar, Bir şeye özenme, imrenme veya kıskançlıkla bakan kimsenin bakışlarıyla zarar verecek şekilde onu etkilemesi manasına gelmektedir. Arapça' da ise nazara (*isâbetü'l-ayn*) şeklinde kullanılır (Gürkan, 206: 443-445). Yani İslam dinine göre nazarın varlığı kabul görmektedir. Fakat nazardan korunmanın yolları İslamiyet öncesi Türk kültüründen farklılık gözetmektedir. Kuran'a göre ise nazardan korunmanın yolu, Nas, Felak ve Ayetel Kürsi ayetlerinin okunmasıdır (Web Kaynakçası 8).

Bir hadis-i şerifte Hz. Muhammed (sav): "Kim nazarlık, muska benzeri şeyleri söküp kırar, atarsa, Allah ona köle azat etmiş sevabı verir." demiştir. (Web Kaynakçası 9). İslam tebliğlerine ve Hz. Muhammed'in hadislerine bakıldığı zaman nazarın varlığı doğrulanmış

fakat nazara karşı korunmak için boncuk, nazarlık, tılsım vb. şeylerin takınılması yasaklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında İslamiyet öncesinde nazarın etkisinden korunmak için takılan nazar boncuklarının İslam dinine göre günah olduğu gözükmektedir. Fakat Türkler İslam dininin kabulü ile birlikte eski geleneklerinden tamamen vazgeçmeyerek, kültürlerini dinleriyle bütünleştirmişlerdir. Örneğin günümüzde Anadolu'da hem nazar boncuğu takılırken hem de İslam dini gereği Ayetel Kürsi, Nas ve Felak surelerini okumuş, ayrıca "Maşallah", "Nazar değmesin İnşallah" gibi dini ibareleri kullanmışlardır. Bunun yanı sıra kurşun dökme, üzerlik otundan tütsü yakma, mum eritme gibi gelenekleri de devam ettirmişlerdir.

Türklerin nazar kültürüne İslamiyet'in kabulü ile birlikte birtakım semboller de dâhil olmuştur. İslam dini ile birlikte Hz. Fatıma' ya ait olduğu öne sürülen el motifi ortaya çıkmıştır. Rivayete göre; Fatma, kocası Hz. Ali'yi görünce o sırada pişirmekte olduğu helvaya şaşkınlıkla elini daldırır ve karıştırmaya başlar. Kocası, durumu fark edince Fatma'nın elini tencereden çıkartır. (Web Kaynakçası 10). Bu hadiseden sonra Hz. Fatima'nın eli insanları kötülüklerden koruyan, bereket getiren bir sembol olarak günümüze ulaşmıştır.

El motifinin aynı zamanda İslam sancağının ellerde taşındığını ve bunun sürekliliğini simgelediği ileri sürülmektedir (Web Kaynakçası 11). Yani bu sembol aynı zamanda Alevi – Bektaşi kültürlerinde alem olarak da kullanılmıştır. Ayrıca Hz. Fatma'nın el sembolündeki beş parmağın her birinin Ehli-i Beyt'e işaret ettiği bilinmektedir. Bu şahıslar; Hz. Muhammed, Hz. Fatima, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin olduğu inanışı yaygındır. İslamiyet'in kabulü ile giren bu sembol günümüzde nazara karşı olarak çeşitli takılarda, tekstil sektöründe, süs eşyalarında kullanılmaktadır, ayrıca bereketin sağlanması için mutfağa konulur, anne karnında ki bebeğe dokundurulunca şifa bulacağına inanılmaktadır. Ebe doğum yapan kadının sırtını sıvazlarken de "El benim elim değil Fatma Ana'nın eli" diyerek doğumun kolay olacağına inandığını belirtir ve hastaya telkinde bulunur (Web Kaynakçası 12). Bahsedildiği üzere Türkler İslam dininin kabulüyle nazar olgusuna farklı anlamlar yüklemiş ve İslami unsurları da uygulamışlardır.

7. SONUÇ

Orta Asya, M.Ö. 5000 yılından itibaren Türklere ev sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla Orta Asya'nın hemen her köşesinde Türklere ait izler bulmak mümkündür. Bunun en güzel örneklerinden biri kurganlardır. Türk defin geleneğinin en belirleyici unsurlarından olan kurganlar, genelde toplum tarafından kutsal sayılan yerlere yapılırdı. Bu tip yerler ise, yüksek yerler, dağ etekleri, ırmak kenarları ya da ormanlık alanlar olabilirdi. Türkler için kurganlarının ayrı bir önemi vardı. Nitekim İskitlerde olduğu gibi mezarları için savaşmayı bile göze almışlardır. Ölümden sonraki hayata inandıkları için de ölen kişinin mezarlarına hayatta iken kullandığı eşyalarını ve atlarını da koymuşlardır. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda kurganlardan Türklere ait pek çok süs ve günlük kullanım eşyası ele geçirilmiştir. Moğolistan coğrafyasında kurganlar dışında pek çok balbal, heykel ve geyikli taş adları verilen taş levhalar ele geçirilmiştir. Bunların ne amaçla yapıldığı konusunda çeşitli görüşler bulunsa da ya mezar yerini gösterdiği ya da ölen kişinin hayatta iken öldürdüğü kişileri temsil ettiği konusunda genel bir kanı bulunmaktadır.

Türkler yazıya henüz kavuşmadığı sürede, düşüncelerini ve inanışlarını gelecek nesillere anlatabilmek için resim yapma yöntemini kullanmışlardır. Yapmış oldukları resimleri de kayalara işlemişlerdir. İlk başlarda gerçeğe yakın ölçülerde yapılan resimler zamanla değişerek stilize bir karakter almıştır. Muhtemelen bunlar Türklerin kullanmış olduğu ilk alfabenin atası olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan Orta Asya bozkır coğrafyasından Anadolu'ya ve hatta Balkanlara kadar Türklerin izini takip etmemizde bize yardımcı olan mühürler oldukça önemlidir. Kendilerini diğer boylardan ayırmak ve kendilerine ait bir eşyayı belirtebilmek için Türklerin mühürleri sıklıkla kullandıkları bilinmektedir. Bu mühürleri yol kenarlarına, kitabelerine, kayalara, günlük kullanım eşyalarına, hayvanlarına ve hatta kendi bedenlerine bile uygulamışlardır. Cesetlerini zamanında mumyaladıkları ve soğuk yerlerde bulunduğundan donmadığı için vücutlarına yapmış oldukları dövmeler çok rahat görülebilmektedir.

Bahsedilen tüm bu veriler, dönemin insanlarının kültürlerini, düşünce tarzlarını, sosyal hayatlarını, dini görüşlerini karakterize ederek gelecek nesillere aktarılmasını sağlamışlardır. Bu veriler doğrultusunda, İslamiyet öncesi Orta Asya Türkleri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Aynı zamanda yapmış oldukları neredeyse bütün malzemeler, çok fazla estetik ve görsellik içerdiği için, eski Türklerde sanatın ne kadar geliştiği görülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Türk mitolojisi hakkında bilgi edinilirken sadece arkeolojik kazılar ya da diğer yazılı olmayan kaynaklardan faydalanılmamış, bunun yanında yazılı kaynaklar da kullanılmıştır. Yakın zamana kadar Türklerin ilk alfabeleri Kök Türk abecesi olarak kabul ediliyor iken, son zamanlardaki kazılar sonrası elde edilen veriler Türklere ait ilk yazıtların Yenisey ve Orhun abideleri olduğunu değiştirebilecek nitelikte olmuştur.

Eski Türkler, Kök Türk abecesini kullanarak taş sütunlar ve kayalar üzerine yazmış olduğu yazıları gelecek nesillere aktarmak istemiştir. Özellikle Orhun yazıtlarında mevcut olan metinlerin Türk milletine öğüt verici nitelikte olması, bu abidelerin geleceğe yönelik bir yatırım olduğunun en büyük kanıtıdır. Eski Türkler, yaşantısına dair her detayı yazıtlara işlemişlerdir. Dolayısıyla Türk yazıtları, döneminin Türk tarihini aydınlatması açısından tarih biliminde önemli bir yere sahiptir. Yazıtlar üzerinde var olan metinlerden yola çıkarak, eski Türk kültüründen, eski Türk inancına, sosyal yaşantısına, sanat anlayışına ve hatta Türk mitolojisine kadar pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür.

Türk mitolojisinin, Türk yaşantısı içerisinde geniş bir yer kapladığı net bir şekilde görülmektedir. Nitekim Kök Türk runik harflerinin içerisinde pek çok mitolojik tasvire yer verildiği aşikârdır. Harflerin büyük bir kısmının göğe doğru uzanması ve bazılarının da göksel cisimlere benzer olması; Kök Tengri inancının harfler oluşturulurken de düşünüldüğü izlenimi vermektedir. Ayrıca yazıtların dik bir şekilde gökyüzüne doğru konuşlandırılmış olmasında da Türk mitolojisinin izlerini görmekteyiz. Yazıtlar üzerinde yer alan ifadelerde mitolojik terimler oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Doğa ile iç içe bir yaşam sürdüren eski Türkler, yaşadıkları çevrede görmüş oldukları hayvanlara, dağlara, sulara, bitkilere saygı duymaktadır. Kök Tengri'nin yaratmış olduğu bütün bu tabiata duyulan saygı, eski Türklerin onlara kutsiyet atfetmesi ile daha da anlamlı kılınmıştır. Neticede yazıtlar üzerine çizilen hayvan sembolleri de yine Türk mitolojisindeki anlamları gereği abidelerin üzerine işlenmiştir.

İnsanlık tarihi boyunca çeşitli kültür ve uygarlıklarda ve dini inanışlarında yer alan göz sembolü, insanları kötülüklerden koruyan güçlü bir obje ya da tılsım olarak kabul edilmiştir. Türklerde de nazar boncuğu ve nazar algısı bulunmaktadır. İslam öncesi Türklerde nazar boncuğu inanışı "gökçe muncuk" şeklinde tabir edilmiş, insanlara ve atlara isim olarak da konulmuştur. Nazar olgusunun farkına varan şamanlar nazardan korunmak için çeşitli ayinler yapmışlar ve bu ayinlerden nazarla ilgili deyimler ve sözler günümüze kadar

ulaşmıştır. İslamiyet'in kabulü ile Türkler nazar olgusunun sözlü geleneğine İslami unsurları da katarak bu inanışa farklı yorum getirmişlerdir. Özetlemek gerekirse Türkler hem İslam öncesi inancı olan nazar olgusunu İslam sonrası gelenekle birleştirerek hem geleneksel hem de dinen bu inancı sürdürmüşler ve inanmaya devam etmişlerdir. Sözü edilen nazar boncuğu ise İslam öncesi Türklerde de kullanılan bir objedir ve günümüzde kullanılan nazar boncuklarının kökenini oluşturmaktadır

8. KAYNAKÇA

Ahmetbeyoğlu, A. – Şen, H. (2018), "Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi*, C:119, S:234, s.45-74.

Aksoy, H. (2017), *İslam Öncesi Türklerde Kozmoloji Anlayışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.

Aksoy, N.D. (1993), Türk Yaratılış ve Türeyiş Destanları ve Dini Motifleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Alyılmaz, C. (2019). "İslamiyet Öncesi Türk Eserleri", Ortak Türk Tarihi, 1. Baskı, Ankara: Semih Ofset Matbaacılık, 6:1-60.

Alyılmaz, C.- Mert O. (2019). "Moğolistan'daki Köktürk Harfli Yazıtlar", *Ortak Türk Tarihi*, 1. Baskı, Ankara: Semih Ofset Matbaacılık, 6:71-220.

Anohin, A. V. (2006), *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (çev. Zekeriya Karadavut), Konya: Kömen Yayınları.

Atalay, B. (1985). Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, C.I.

Atayolu, S. (1937), Türk Kırmızısı, *II. Türk Tarihi Kongresi*, İstanbul: s.699-705.

Baldıck, J. (2011), *Hayvan ve Şamanizm*, İstanbul: Hil Yayın.

Barthold, W. (1947), Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara: TTK, *Belleten Dergisi*, S:43, s.515-539.

Bayat, F. (2017), *Türk Mitolojik Sistemi* 1, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayat, F. (2018), *Türk Mitolojik Sistemi* 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayat, F. (2019a), *Mitolojiye Giriş*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayat, F. (2019b), *Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Baykara, T. (2002). "Türklüğün En Eski Zamanları", *Genel Türk Tarihi,* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1:345-396.

Baykara, T. (2001), *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: Can Yayınevi.

Beydili, C. (2004) *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara: Yurt Yayınları.

Boratav, P. N. (2012), *Türk Mitolojisi*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Caferoğlu, A, (1953) ," Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, C:10, İstanbul, s.201- 212.

Candan, E. (2008), *Türklerin Kültür Kökenleri*, İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.

Candan, E. (2013), *Atalarımızın Gök Tanrı Dini*, İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.

Cebeci, İ. (2016), Bozkır toplumlarında Yaratılış ve Tabiat Olaylarına İnanış, Yayınlanmamış Yüksek Lisans *Tezi,* Ankara: Gazi Üniversitesi.

Ceylan, A. (2018), "Türk Dünyası'ndan Yeni Kaya Resimleri", *XVII Türk Tarih Kongresi,* Ankara, s. 155-206.

Çoban, V. R. (2013), Türk Mitolojisinde İyilik Tanrısı Ülgen'in İnanıştaki Yeri, Tasviri ve Kökeni, *Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, S.1, s.192-198.

Çobanoğlu, Ö. (2015), Türk *Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları,* Ankara: Akçağ Yayınları.

Çoban, V. R. (2012), Türk Mitolojisinde Kötülük Tanrısı Erlik'in İnanıştaki Yeri, Tasviri ve Kökeni, *Simitçay Dergisi,* S:2, s.6-16.

Çoruhlu Y. (2012). "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği", 38. ICANAS 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye Bildiriler/Papers-Tarih ve Medeniyetler Tarihi-History And History of Civilzations, Ankara: Atatürk, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, s.1051-1069.

Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mekanları Kurganlar*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2019). "Türk Sanatı", *Ortak Türk Tarihi*, 1. Baskı, Ankara: Semih Ofset Matbaacılık, 269-392.

Çoruhlu, Y. (2007), *Erken Dönem Türk Sanatı*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çırpıcı, A. (2015), Pazırık Kurganından Çıkan Yapıtların Araştırılması, Çağdaş Bir Görüşle Günümüz Sanatlarına Uyarlanması, *Sanatta Yeterlilik Tezi*, İstanbul: Haliç Üniversitesi.

Diyarbekirli, N. (1993), "İslam Öncesi Türk ve Çin Mezar Anlayışı Arasındaki Bağlantılar", *Uluslararası III. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri,* C.III, Ankara, s. 791-805.

Diyarbekirli, N. (1973), "Kazakistan"da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, s. 291-304.

Durmuş, İ. (2008). *İskitler (Sakalar),* Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Durmuş, İ. (2019). "İskitler/Sakalar", *Ortak Türk Tarihi*, 1. Baskı, Ankara: Semih Ofset Matbaacılık, 1:79-136.

Durmuş, İ. (2017), Bozkır Kültür Çevresinde At Göçer-Ev ve Demir, Ankara: *Asya Araştırmaları Dergisi,* S:1, C:1, s.19-34.

Drury, N. (1996), *Şamanizm*, İstanbul: Okyanus Yayıncılık.

Esin E. (1978). *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Esin E. (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Ergin, M. (2010), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Genç, R. (1999), *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil,* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Gömeç, S. (2009), *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Gömeç, S. (2018), *Umay Ana Üzerine Düşünceler*, 4. Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, s.701.

Gülensoy, T. (2011), *Barbar Türkler*, Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Gülensoy T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (1993). "Damga", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı, 8:454-455.

Herodotos, *Historia*. Çeviren: Ökmen, M. (2014) Tarih, 10. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Işık, M. (2011). *Türker'in Kültür Kökenleri ve Etnik Yapısı*, İstanbul: Yakamoz Yayıncılık.

İnan, A. (1937). "Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah" *II. Türk Tarih Kongres*i, İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 142-151.

İnan, A. (1995), *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İnan, A. (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

İnan, A. (1947), "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler,* Ankara: TTK, C:1, s.497-499.

İnan, A. (2014), *Türk Tarihinin Ana Hatları,* Ankara: TTK.

Jerdeva, A. M. (2014), *Legendi Tursii,* Moskva: Samizdat.

Kafesoğlu, İ. (2011), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kafesoğlu, İ. (1980), *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karcıoğlu, U. (2018), Orta Asya'da Bulunan Bazı Kurganlardaki At Gömüleri, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,* Kars: Kafkas Üniversitesi.

Kılıç, L. (2018), Güney Sibirya'da Hun Türklerine Ait Kurganlar, Mezarlar ve Şehirler, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans* Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Koca, S. (2002). "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Genel Türk Tarihi,* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1:453-474.

Köprülü, F. (2005), *Türk Tarih-i Dinîsi*, Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Küçük, S. (2010), "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", *Bilig*, S:54, s. 185-210.

Nurmemmet, A. (1996). "Türkmenlerde Renk Dünyası ve Nevruz", (Haz. Sadık Tural-Elmas Kılıç), Ankara: AKM Yay. s.75-83.

Orkun, H. N. (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yayınları.

Ögel, B. (1989), *Türk Mitolojisi I*, Ankara: TTK.

Ögel, B. (1995), *Türk Mitolojisi II*, Ankara: TTK.

Ögel, B. (2014), *Türk Kültür Tarihi*, Ankara: TTK.

Ögel, B. (2011), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Potapov, L.P. (2012), Altay Şamanizmi, (Çev: Metin Ergun), Konya: Kömen Yayınları.

Roux, J. P. (2006), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J. P. (2011), *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Seyidov, M. (1988). "Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası", (Çev. Orhan Yavuz), *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul: TDAV. s.33-52.

Somuncuoğlu, S. (2008). *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul: Güngör Matbaacılık.

Stebleva, I. V. (2002), *Ocherki tureskoy mifologii*, Moskva: Vostochnaya literatura.

Şafak, E. (2019), İslam Öncesi Dönemde Doğu Avrupa Türklerinde Mitoloji, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul: Beykent Üniversitesi.

Tabaldiev K. (2008). "Kırgızistan'daki Geyik Tasvirli Taşlar", Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü, Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan, Ankara: *Yeni Türkiye Yayınları*, 99-102.

Tanyu, H. (1980), *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Tanyu, H. (1978), *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul, Özdemir Basımevi.

Taş, İ. (2002), *İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni*, Konya: Kömen Yayınları.

Taşağıl, A. (1995), Türkler Tarafından Şereflendirilen Bir Moğol Ruhu Umay, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S:2, s.207.

Tryjarski, E. (2012), *Türkler ve Ölüm*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Turan, O. (2006), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayıncılık.

Tümer, G. (1995), Atalar Kültü, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.4, s42-43.

Uğurcan, F.Z. (2016), Altay Destanları Üzerine Bir İnceleme Yaratılış, Yaşam ve Öte Dünya, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Yılmaz, S. (2014). "Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşma Noktası*, s.233-251.

Yıldırım, S. (2012), "Kazak Türklerinin Toponomik Efsaneleri", *Turkish Studies*, S:7/11, s.2101-2121.

Yıldırım, E. (2012) Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Yonar, G. (2018), *Yaratılış Mitolojileri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yörükan, Y. Z. (2017), *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri – Şamanizm*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yücel, M. U, (2007), *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara: TTK.

Web Kaynakça

1. ERCİLASUN, Ahmet B., "Altın Elbiseli Adam Yazı Çözümlemesi", https://www.turkcenindirilisi.com/turktarihi/altin-elbiseli-adam-yazi-cozumlemesi-prof-dr-ahmet-bican-ercilasun-h6408.html (Erişim Tarihi: 27 Ekim 2019).
2. BERKMEN, Haluk, "Ön-Türk Kozmogonisi", http://www.halukberkmen.net/pdf/293.pdf (Erişim Tarihi: 28 Ekim 2019).
3. "Kozmogoni", https://sozluk.gov.tr (Erişim Tarihi: 28 Ekim 2019).
4. "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi", https://onturk.org/2012/01/25/bugut-yaziti-ve-anit-mezar-kulliyesi/ (Erişim Tarihi: 30 Ekim 2019).
5. HargitaiQuinn, "Nazarlığın tarihsel kökeni nereye dayanıyor?", https://www.bbc.com/turkce/vert-cul-43116420 , (Erişim Tarihi: 29 Ekim 2019).
6. https://antiksirlar.com/konular/horusun-gozu-ve-sirlari.71/ (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).
7. https://www.neoldu.com/nazar-boncugu-hakkinda-bilinmesi-gerekenler-16436h.htm (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019)
8. https://bilimdili.com/arkeotarih/arkeoloji/sibirya-da-ipek-giyimli-bir-hun-kadinina-ait-2000-yillik-mumya-bulundu/ (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).
9. https://www.neoldu.com/nazar-boncugu-hakkinda-bilinmesi-gerekenler-16436h.htm (Erişim Tarihi: 26 Kasım 2019).
10. https://www.neoldu.com/nazar-boncugu-hakkinda-bilinmesi-gerekenler-16436h.htm (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).
11. https://halkweb.com.tr/fatima-ananin-elinin-sirri/ (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).
12. https://www.sumertelkari.com/sayfa/fatma-ananin-bereket-eli (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).

9. EKLER

Resim 1. Rusya Federasyonu, Dağlık Altay, Pazırık Kurganlarının genel bir görüntüsü (Çoruhlu, 2016, s. 514).

Resim 2. Pazırık Kurganına ait dokuma halı (Hermitage Müzesi) (Çoruhlu, 2019, s. 291).

Resim 3. Pazırık Kurganına ait keçe eyer örtüsü (Hermitage Müzesi) (Çoruhlu, 2019, s. 291). (Durmuş, 2008)

Resim 4. Altın Elbiseli Adam zırhı (Esik Kurganı) (Durmuş, 2008, s. 126).

Resim 5. Göktürkler dönemi koç heykeli (Kültigin Mezarı) **(** (Baykara, 2002, s. 386).

Resim 6. Bir kaplumbağa kaide (Harhorin-Moğolistan) (Alyılmaz & Mert, 2019, s. 215).

Resim 7. Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen heykel (Alyılmaz & Mert, 2019, s. 100).

Resim 8. Tonyukuk Yazıtı (Somuncuoğlu, 2008, s. 154).

Resim 9. Elinde kadeh tutar gibi betimlenmiş heykel (Bişkek/Kırgızistan) (Alyılmaz, 2019, s. 35)**.**

Resim 10. Geyikli taş (Somuncuoğlu, 2008, s. 73)**.**

Resim 11. İnsan-dini inanç tasviri (Saymalı Taş) (Somuncuoğlu, 2008, s. 363).

Resim 12. İskit dönemine ait vazo (Durmuş, 2019, s. 82).

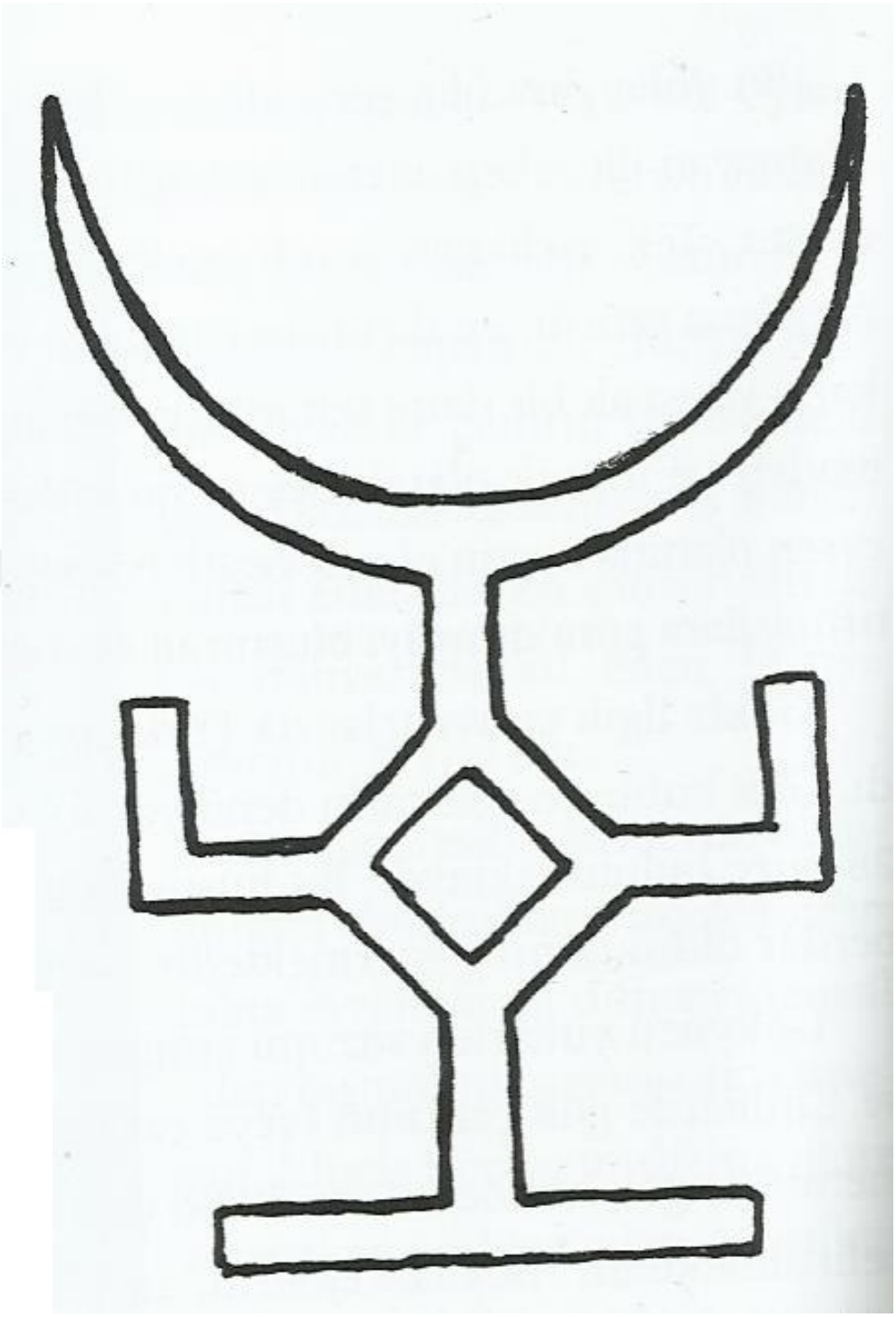
Resim 13. İskit dönemine ait tarak (Durmuş, 2019, s. 80).

Resim 14. İskit dönemine ait savaş baltası (Çoruhlu, 2019, s. 311).

Boy Adı	Kâşgarlı	Reşîdüddin
Kayı	IVI	
Bayat		
Alkaraevli		
Karaevli		
Yazır		
Döğer		
Dodurga		
Yaparlı		
Avşar		
Kızık		
Beğdili		
Karkın		
Bayındır		
Peçenek		
Çavuldur		
Çepni		
Salur		
Eymür		
Ala Yuntlu		
Yüregir		
İğdır		
Büğdüz		
Yıva		
Kınık		

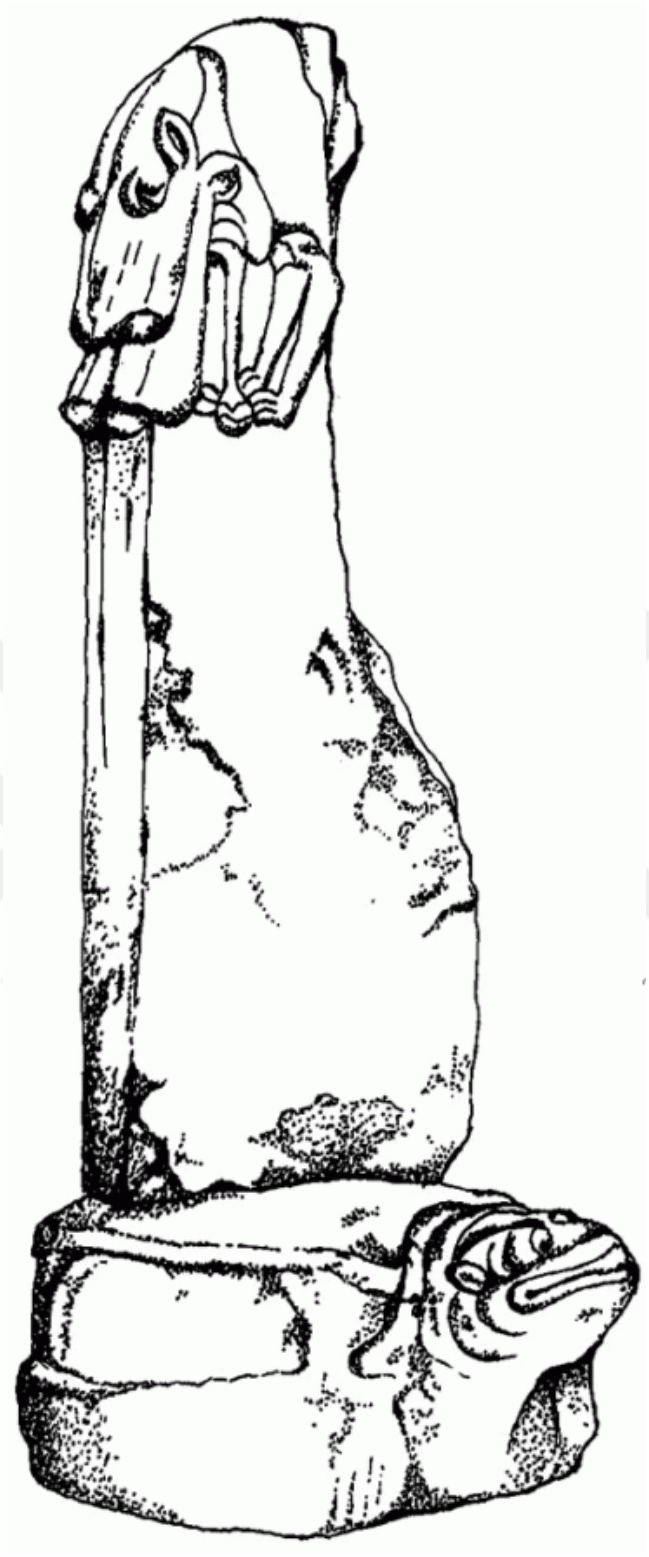
Tablo 1. Oğuz boylarının damgaları (Halaçoğlu, 1993, s. 454).

Resim 15. Kök Türk Devri Kaya Resmi - Gök ile Yer Arasında İnsan (Çoruhlu, 2017: 150).

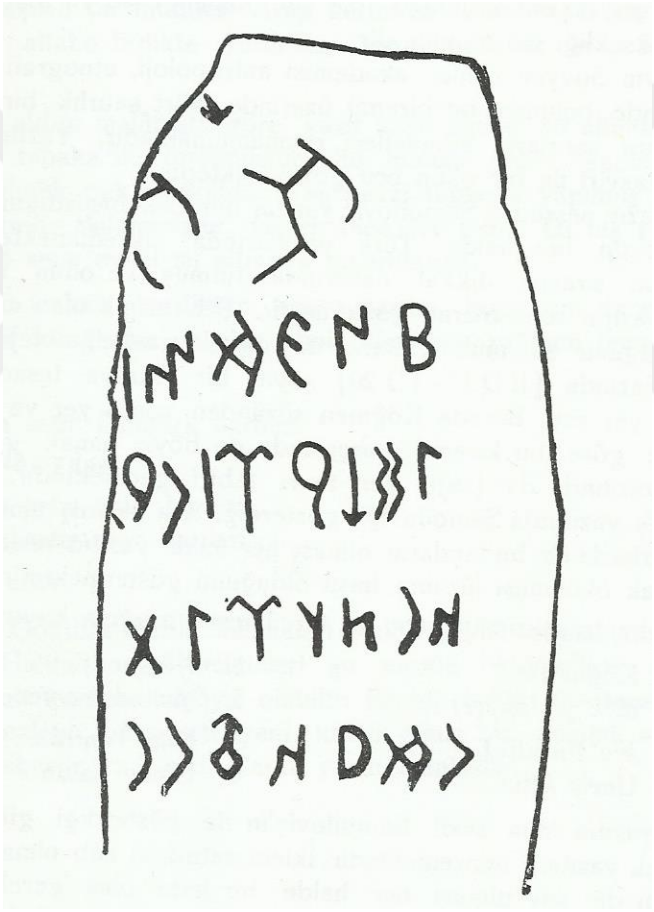
Resim 16. Ulu Kem Kayasındaki Şekiller (Orkun, 1986: 432).

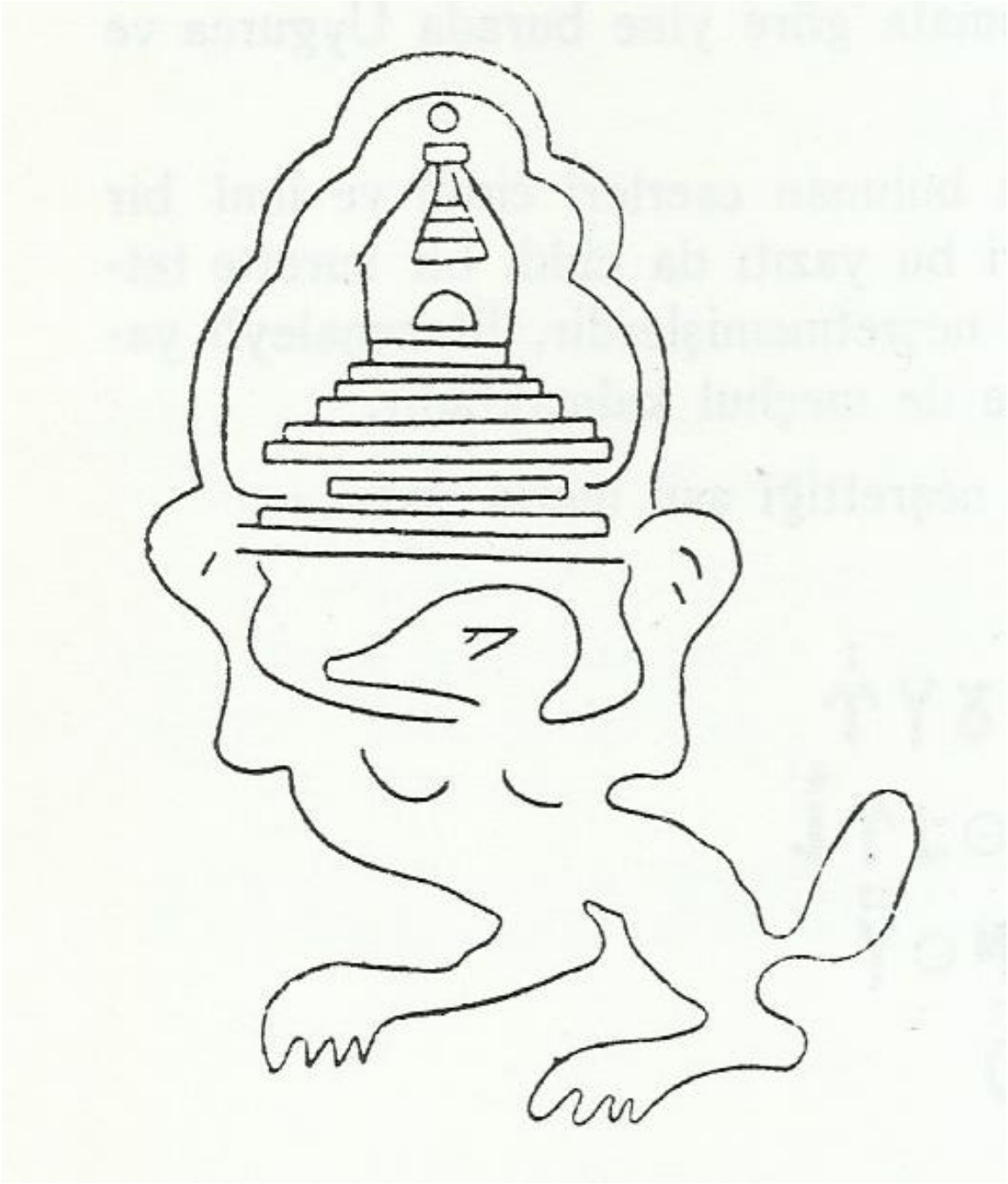
Resim 17. Bugut Yazıtı Üzerindeki Kurt ve Kaplumbağa Figürü - https://onturk.org/2012/01/25/bugut-yaziti-ve-anit-mezar-kulliyesi (Erişim Tarihi: 30 Ekim 2019))

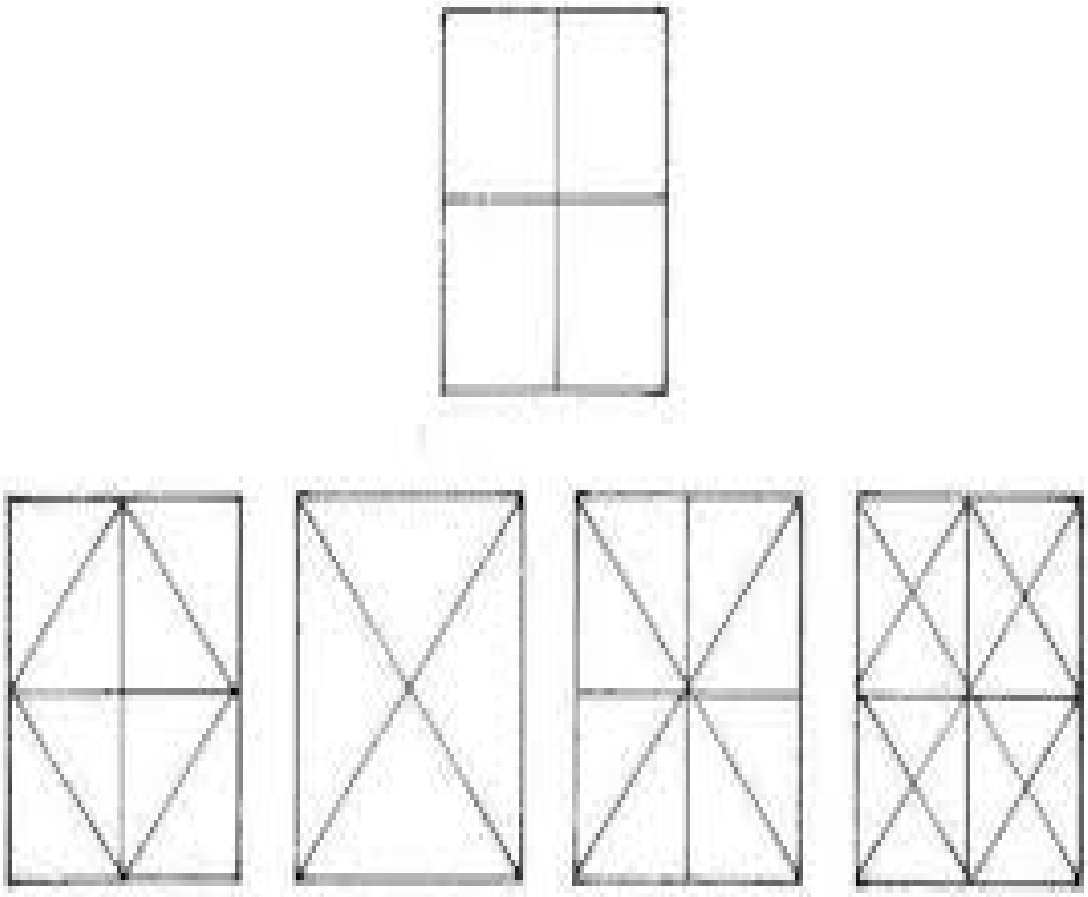
Resim 18. Ihe-Ashete Yazıtı Üzerindeki Kuş ve Geyik Figürü (Orkun, 1986: 317).

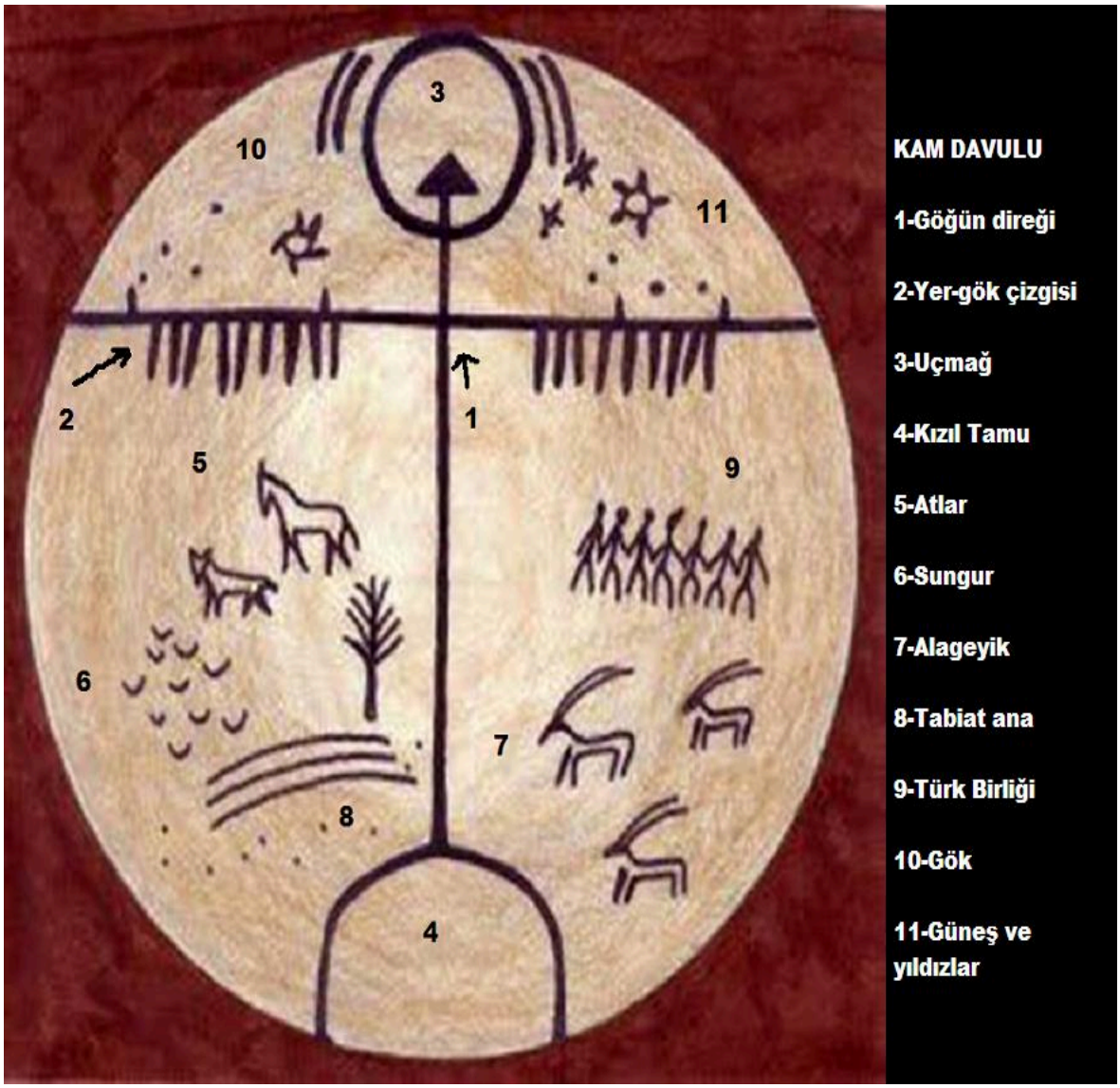
Resim 19. Ulan-Bator Kiremit Yazıtı ve Üzerindeki Hayvan Figürleri (Orkun, 1986: 354).

Resim 20. Mehmet Can Tınışbey Tarafından, Karatal Kasabası Civarında Bulunan Taşın Üzerindeki Fantastik Hayvanın Kâğıt Üzerine Aktarılmış Çizimi (Orkun, 1986: 614).

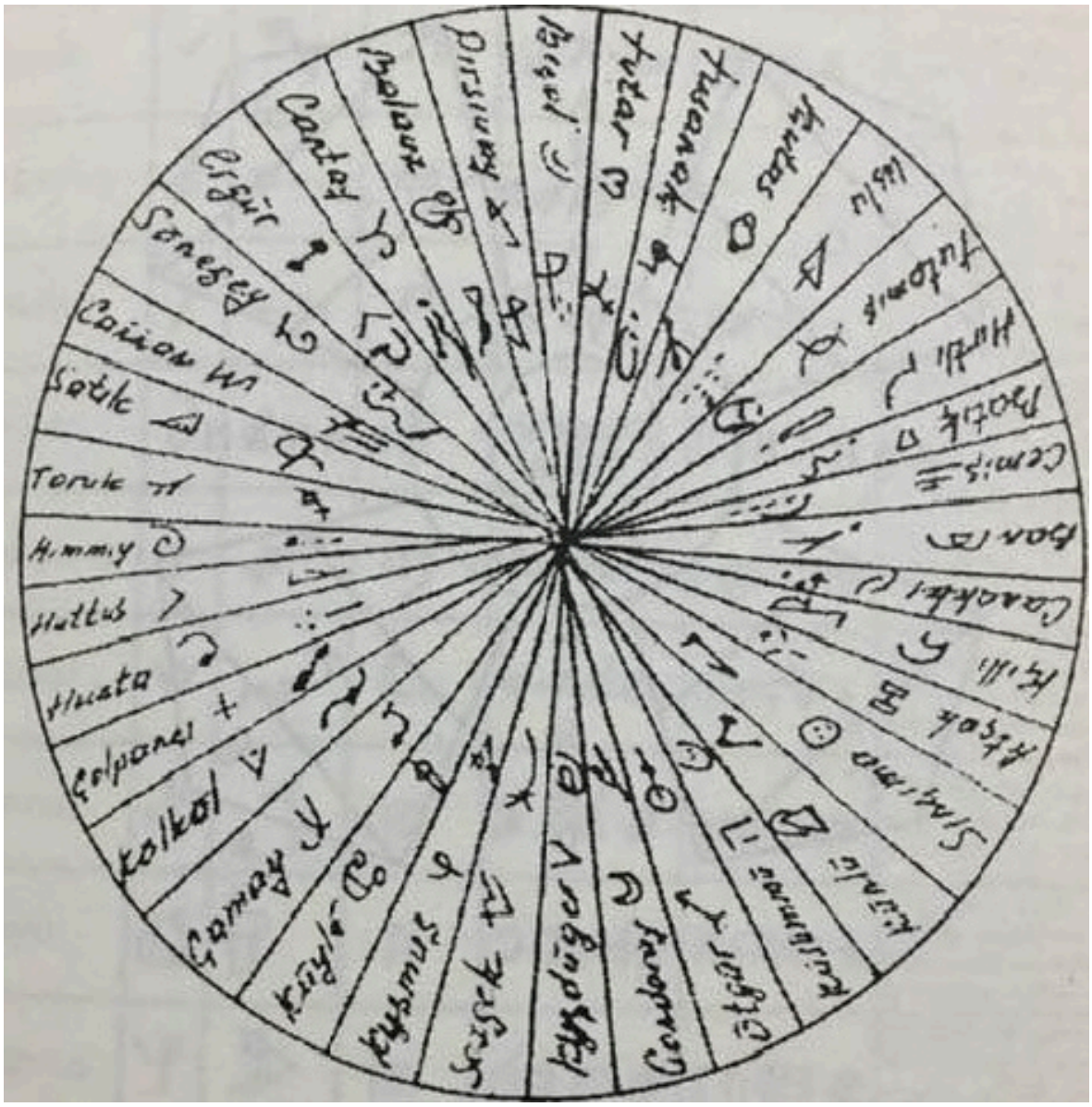
Resim 21. Eski Türklerde Dünyâ Tasavvurunun Şematik Formu (Kılıç, 2016: 746)

Resim 22. Evren ve Dünyâ Tasavvurunun Modeli Olarak Kam Davulu (Şaman-Kam davulu hakkında tafsilatlı malumat için bkz. Vural, 2016: 105-113)

Resim 23. Eski Türklerde Dünyâ Ağacı Tasviri, (YerAltı-Yeryüzü-Gök).

Resim 25. Türkler'de 36 ara Burç, Sembolleri ve Yıldız Grupları